

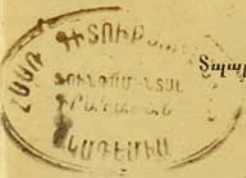
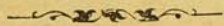

ՂԱՐԱԲԱՂԻ

ՀԱՅՈՑ ՀՈԳԵԻՈՐ ԹԵՄԱԿԱՆ

ԳՊՐԱՆՈՑԻ

75-ամեակը

Շ Ո Ւ Շ Ի

Տպարան Բ. Տէր-Սահակեանի

1913

Արցախի Հայոց Հոգևոր Թեմական

Պարանոցի 75 ամեակի առթիւ.

Որպէս սլաճառ մի վառ դամբար

Սիրոյ աստղ դու դարաւոր.

Լուսաւորես միտք մեր խաւար

Հայրենեաց սրտի դու փառաւոր:

Նման լուսնոյ դողգող շողին

Լոյս ես տալիս, լոյս գիտութեան

Քո սիրասուն զաւակներին

Դու լոյս կենաց ողջ հայութեան:

Հայ ժողովուրդ, հայ մանուկներ,

Թէ աստ մօտիկ հեռու վայրեր,

Եկայք տօնենք տօն ցնծութեան

Պարանոցիս պերճ յօրելեան:

Երգենք ի մի քայցր երգեր

Կեցցէ՛ դպրոց, կացցէ՛ դպրոց.

Կանգուն մնայ երկար դարեր

Լոյս տայ յաւէտ տանս Հայոց:

Պարտիէյ Ղուլիխախեան

Պատմական Արցախի կամ Ղարաբաղի միակ միջնակարգ կրթական հաստատութիւնն Հայոց Թեմական Գլխաւորը հիմնուել է արքեպիսկոպոս Բաղդասար մեթրոպօլիտի ջանքերով 1838 թուին: Հէնց սկընական շրջանից՝ գլխաւորապէս նիւթական և մի քանի այլ աննպաստ պայմանների շնորհիւ, յաճախակի ենթարկուել է փակման— մինչև դպրանոցի վերջնական վերակազմութեան տարին այն է՝ մինչև Տ. Տ. Մատթէոս Ա. Կաթողիկոսի սրբատառ կոնդակներով կանոնադրութիւն և հոգաբարձութիւն հաստատելը:

Ինչպէս նախնական շրջանում, նոյնպէս և վերակազմութիւնից յետոյ, տեղական կեանքի պայմանները չափաւոր լինելով՝ դպրանոցի գոյութիւնը հնարաւոր է եղել քիչ գումարով, այն է՝ 4, 5, 6 հազարով պահպանել. իսկ 1890 թ. Ե-րդ և Զ-րդ դասարաններ աւելանալուց յետոյ նախահաշիւներից երևում է, որ ժամանակի և կրթական զործի անհրաժեշտ և անխուսափելի պահանջների պատճառով դպրանոցի մինիմալ նախահաշիւն հասել է 15—16 և 18 հազարի. իսկ թէ հոգաբարձութիւնը ինչ չարքաշ և անպատշաճ միջոցներով է հայթհայթել ու հայթհայ-

Թուժ վերոյիշեալ զուժարի մեծագոյն մասը (7-հա-
զարը Արարբաղի Հայոց վիճ. կոնսիստր. է վճարել և
վճարում Ամենայն Հայոց Ա.Ե.Տ. Հայրապետի քարձ-
րագոյն հաճութեամբ ու Ս. Սինոզի կարգա-
դրութեամբ) այդ մասին յայտնի է ամենքին:
Ամեն տարի հոգաբարձութիւնը կամ նրա ներկա-
յացուցիչը աղքատութեան ցուպը ձեռքին շրջել է
քաղաքէ քաղաք, դռնէ դուռն և մուրալով մի
կերպ պահպանել է Թեմական դպրանոցի գոյու-
թիւնը. հետեանքն էլ կրթական և դաստիարակ-
չական տեսակէտից միտիթարական չէր կարող
լինել և չէ, որովհետեւ մեծապէս նիւթականի
պատճառով դպրանոցը զրկուած է եղել կարող
ոյժերից, ստեղծագործող և դաստիարակութեան
գործին նուիրուած անհատներից (բացառութիւնները
յարգելի են). ուստի և անկարող է եղել կանգնել
իւր բարձր կոչման վրայ և տալ հասարակու-
թեան, ազգին և եկեղեցուն աւելի պատրաստի
և սլիտանի անդամներ: Նոյն պատկառելի հաս-
տատութիւնն այսօր ևս չի կարողանում կատարել
իւր խոշոր գերը, որովհետեւ ամբողջ 75 տարի
չարքաշութեամբ գոյութիւն պահպանող կրթական
հաստատութիւնը տակաւին գտնուում է անապա-
հով, աննախանձելի և մոռացուած վիճակում...:
Ահա այս յուզիչ և վրդովեցուցիչ հանգամանքը և
ուսման ու կրթական գործի բարելաման անվի-
ճելի պահանջն է, որ ստիպել է հոգաբարձու-
թեանը հրապարակի վրայ դնել Թեմական դպրա-

նոցի 75 ամեայ յօրելեանի խնդիրը, նպատակ ունենալով նորին Սուրբ Օծութեան ազգիս Վեհափառ Հայրապետի Բարձրագոյն Հովանաւորութեամբ — (ներկայ Վեհափառ Հայրապետը 1875/76 ուսումնական տարում եղել է վերատեսուչ Թեմական դպրանոցի) մեր հայրենակիցներից կրթական գործն ապահովելու գիտակցութիւնն ունեցող անձանց կարեկցութեամբ և աջակցութեամբ ապահովել մեր հայրենիքի ամենակարևոր թանկագին կրթարանը: Գումարած դրամներն անձեռնմխելի կը մնան, կը գործադրուի միայն 0/0-ը: Սիրելի հայրենակիցներ, մի խելօք հասարակական գործիչ ստում է իւր հայրենակիցներին — Ձեր ընտանեկան, հասարակական և ազգային կեանքի բարելաւութիւնն ու յառաջադիմութիւնը մեծապէս, եթէ ոչ ամբողջովին, կախուած է ձեր և ձեր զաւակների կրթութիւնից: Այս խօսքերը նոր չեն ստուած. քաղաքակիրթ մարդկութիւնը վաղուց է խոստովանել նորա անհերքելի ճշմարտութիւնը, բայց դժբաղդաբար ցայսօր էլ շատ քչերն են անկեղծօրէն և լրջութեամբ մօտեցել այդ խնդրին. տեղը չէ այստեղ յիշատակել այն բոլոր չարիքներն ու թշուառութիւնները, որ շնորհիւ տգիտութեան կարճէք թէ ճակատագիր են դարձել խեղճ հայ ժողովրդի համար. բայց քաղցր պարտականութիւն ենք զգում յիշեցնել քեզ — խաւարի և տգիտութեան մատնուած շինական եղբայր, հայրենի հողից և ջրից զրկուած ունեւոր ու վաճա-

ուական, դալկացած ու մրօտուած աշխատաւոր,
քրտնաթոր մշակ ու արհեստաւոր, որ դու թեւա-
կոխել ես պատմական այնպիսի մի շրջան, որ այլ
ևս նահապետական հասկացողութեամբ ու կեան-
քով ապրել չես կարող, որովհետեւ քս ընտանե-
կան, հասարակական և ազգային կեանքի պահպա-
նութեան համար ժամանակն այլ բան՝ մտքի,
հասկացողութեան, տնտեսական պայմանների,
նիստ ու կացի, բարեփոխութիւն է պահանջում,
ինչպէս այսօրուայ քաղաքակիրթ ազգերի, այնպէս
էլ քեզ համար այդ բարեփոխութիւնը հնարաւոր
կը դառնայ ուսման—կրթութեան միջոցով: Բըս-
նութիւնները, տանջանքը, սովն ու սրածու-
թիւնն ու զուլումը այնքան էլ սարսափելի չեն
եղել քեզ համար պատմական անցեալում և
չեն լինի ապագայում, որովհետեւ դրանք ժամանա-
կաւոր ցաւեր են... փոթորիկ և կարկուտ բերող
ամպերի պէս կուգան ու կերթան.—բայց ար-
գիտութիւնը, ս՛հ այդ սարսափելի և զարհուրելի
հրէշն է մարդկութեան ամենամեծ թշնամին իւր
տեական և մահացուցիչ հետեանքներով. չկայ
աշխարհիս երեսին ժողովուրդ, ազգ, թագաւորու-
թիւն, որ առանց ուսման և կրթութեան տնտե-
սապէս բարձրացած լինի, որքան էլ որ այդ երկիրն
օժտուած լինի բնական հարստութիւններով...
այն ժողովուրդը, ազգն ու պետութիւնը, որ ուս-
ման և կրթութեան համար ոչինչ չի խնայում,
այնտեղ էլ սկսում է տնտեսական կեանքի արագ

զարգացումն ու ապահովութիւնը. այս երկու ան-
հրաժեշտութիւնները, այն է՝ դպրոցն ու տնտե-
սական զարգացումն այնքան են սերտ կապուած
իրար հետ, որ մէկն առանց միւսի անհասկանալի
է:

Այս համոզումը և այն անմխիթար գրու-
թիւնը, որին ենթարկուած է ամբողջ 75 տարի
մեր պապերից մեզ աւանդ մնացած մեր հայրե-
նիքի միակ միջնակարգ կրթական թեմական դպր-
րանոցը, չի կարող չ'ցնցել ուսման անփիճելի գերա-
գոյն նշանակութիւնը հասկացող ամեն մի սրտա-
ցաւ ու հայրենասէր, ևս առաւել Ղարաբաղի օգն
ու ջուրը շնչած ու խմած հայրենակցի սիրտ և
չ'հրաժարեցնել իւր անհատական շահերից ու մեր
պապերի ու հայրենիքի պատուի համար հանդէս
բերել իւր ուժերը— կամաւոր նուիրաբերութիւնը—
հայրենեաց փառք 75 ամեայ թեմական դպրանոցի
ապահովութեան համար:

Այս համոզմունքն է ահա, որ ամենքիս այս-
քան թշուառութեան, աղէտի, խաւարի, վշտի և
տառապանքի օրերում սուրախութիւն է պատճա-
ռում և բարի ու գեղեցիկ օրերի յոյս ներշնչում...
Այդ յոյսն է, որ կեանքի ծովի ալիքներին
մատնուած հայրենի նաւակին ղեկավար է հանդի-
սանում, այդ յոյսն է, որ մեզ հաւատ է ներշնչ-
ում, թէ ամենքս էլ իբրև մեր կարօտ հայրե-
նիքի հարազատ և սրտացաւ զաւակներ, կը կեն-
դանացնենք և կը վառենք մեր երջանիկ նախ-

նիքների սուրբ և պայծառ հոգին և կորդարաց-
նենք այն յոյսը, որով տպրել են մեր պապերը, և
վերջապէս այդ յոյսը, հաւատն ու սէրն է, որ
այսօր մեզ բարձրաձայն կանչել է տալիս, հայ եղ-
բայրներ ու քոյրեր, հայ ունեւոր ու գիտուն, հայ
մշակ և աշխատուոր, հայ վաճառական և արհես-
տուոր, հայ ուսուցիչ և երիտասարդ, որք ի սը-
փիւոս աշխարհի, այս պատմական բոսպէին դու
արձագանք պիտի տաս քո նիւթական և բարոյա-
կան աջակցութեամբ, որովհետեւ մեր հարազատ
միակ կըթական հաստատութեան լինել չ'լինելու
հարցն է վճռուում:

Դարաբաղի Հայոց Թեմական Հոգևոր
Գլխակնոցի Հոգաբարձօրիւն եւ 75 ամեայ
Յօրեղնական Վեսրոնական Յանձնաժողով:

Համառօտ անդեկազիր Ղարաբաղի
Հայոց Հոգևոր Թեմական Գղրանոցի
75-ամեայ գոյութեան. *)

Կ

ԺԹ-րդ դարու ռուսահայերի մտաւոր վերածը-
նութեան սկիզբը կապուած է հայերի մահմեդա-
կան լծից ազատելու և քրիստոնեայ ռուս պե-
տութեան իշխանութեան տակ մտնելու պատմա-
կան նշանակալից դէպքերի հետ: Ռուս կառավա-
րութիւնը հէնց սկզբից բարեացակամ վերաբեր-
մունք ցոյց տալով հայ ժողովրդին, աշխատեց
կուլտուրայի և յառաջագիծութեան նախանձա-
խնդիր և բնգունակ այդ ազգին յարմարութիւններ
տալ քաղաքակրթութեան ուղին բռնելու, գիտու-
թեանը հաղորդակից լինելու: Հայ ժողովրդի
ամբողջութիւնը ներկայացնող միակ իրաւական
մարմինը ճանաչելով հայ եկեղեցուն, ռուս կառա-
վարութիւնը յատուկ կանոնադրութիւն տուեց
եկեղեցուն Պօլօթէնիա անունով: Այդ նոյն կանո-
նադրութեան մէջ օրէնքով սրոշուած է ռուսահայ

*) Գղրանոցի 75-ամեայ մանրամասն պատմութիւնը գրում է Լէժն և
պատրաստ կրկինի օգոստոսին:

վեց թեմերից իւրաքանչիւրում բանալ Թեմական
Հոգևոր Գպրանոց Հայ եկեղեցու Համար կրթուած
պաշտօնեաներ պատրաստելու և Հայ ժողովրդի
մտաւորը բարձրացնելու:

Պօլօթէնիայի Հաստատութեան թւից՝ 1836-ից
Էջմիածնի լուսաւորչական Հայոց ս. Սինոզը կար-
գադրում է ժամանակի թեմակալ առաջնորդներին
անթերի կատարել օրէնքի պահանջը և բանալ
առաջնորդանիստ քաղաքներում Թեմական դպրա-
նոցներ: Այս նոյն ժամանակներում բացւում է
և Ղարաբաղի թեմի Շուշի առաջնորդանիստ քա-
ղաքում Ղարաբաղի Հոգևոր Թեմական Գպրանոցը,
որի 75-ամեայ յօբելեանը կատարւելու է այս տա-
րուայ օգոստոս ամսին. ուստի կարևոր է Համա-
ռօտ գծերով վաղօրօք ծանօթանալ այդ կրթական
Հաստատութեան պատմութեան հետ:

Ղարաբաղի թեմի ժամանակի առաջնորդն էր
Բաղդասար մետրօպօլիտ Հասան Զալալեանցը*) որն
առաջ նստում էր Գանձասարի վանքում, իսկ
Պօլօթէնիայի Հաստատութիւնից յետոյ տեղափոխ-
ւում է Շուշի, իբրև Ղարաբաղի թեմի առաջնորդ:
1837 թւին Բաղդասար մետրօպօլիտը զնում է
ս. Էջմիածին օրէնքով նշանակուած երդումը տա-
լու, որ պաշտօնի մանի. այդ ժամանակ էլ առ-
նում է հետը Երևանում արդէն բացուած Թեմա-

*) Մետրօպօլիտութեան աստիճանը ստացել էր Եփրեմ կաթողիկոսից,
որ հաստատել էր նաև յաջորդ Յովհաննէս Կալբեցի կաթողիկոսը:

կան դպրանոցի «շտատը», այսինքն դպրանոցի դասատուների ուճիկների ցուցակը և վերագառնում է: 1837 թւին նույն 4-ին բացուում է կոնսիստորիան և առաջնորդն անմիջապէս հոգ է տանում Շուշում բանալ դպրանոց: 1838 թւին բացուում է դպրանոցը. կոնսիստորիան նույն թւի յունիսի 29-ին դիմում է ս. Էջմիածնի Սինոդին, որ հաստատէ նորաբաց Թեմական դպրանոցի շտատը, որ հետևեալն է՝ Հոգևոր ճեմարանի*) կառավարիչ և վերին դասարանի Ռուսաց լեզուի ուսուցչին 450 ու. Հայոց լեզուի ուսուցչին 300 ու. պատմութեան, աշխարհագրութեան, թուաբանութեան ուսուցչին 330 ու. պատրաստական դասարանի Ռուսաց լեզ. դասատուին 200 ու. Հայոց լեզ. ուսուցչ. 200 ու. պարսից լեզ. ուսուցչ. 200 ու. ճեմարանի առօրեայ ծախք 180 ու. ընդամենը 1860 ու. Սինոդը հոկտ. 8-ի գրութեամբ հաստատում է այդ շտատը:

Մետրոպոլիտան այնուհետև նույն 9-ին օրհնութեան թուղթ է ուղարկում թեմի 6 շրջանների՝ Իրգակի, Վարանդայի, Խաչէնի, Զրաբերդի Իկիրմիդորդի և Բարդաբասանի հայ ժողովրդին, որ կամաւոր նուիրատուութեամբ օգնեն հոգևոր ատեանին և հոգևոր ճեմարանին, ուր սովորում են Ղարաշաղի թեմի հոգևորականների երեխաները, որտեղ պէտքէ ազգերի և լեզուների գիտութիւն

*) Այդ ժամանակները թեմական դպրանոցը կոչուում էր նաև հոգևոր ճեմարան:

ձեռք բերեն և աւարտելուց յետոյ ժողովրդի ճշմարիտ, իմաստուն հովիւներ դառնան: Թէ հոգևոր տտեանը և թէ դպրանոցը զուրկ էր եկամուտներից, ուստի մետրոպօլիտը յաճախակի դիմումներ է անում մի կողմից ժողովրդին, միւս կողմից Վեհափառ կաթողիկոսին և Սինոդին օգնելու: Սինոդին ուղղած մի գրութեան մէջ մետրոպօլիտը յայտնում է, որ ժողովուրդը սիրով նուէրներ չի տալի, առարկելով, որ դպրանոցում սովորում են միայն հոգևորականների զաւակները, իսկ աշխարհականներինը՝ ոչ: Սինոդը 1838 թ. դեկտ. 17-ին թույլ է տալի, երբ տեղ լինի, դպրանոցում ընդունել նաև աշխարհականների որդոցը: Գպրանոցի առաջին ուսուցիչներն են եղել Գաբրիէլ աւագ սարկաւագ Տէր Աւագեան, թուրքաց և սլաւոնաց լեզուների համար մուլա Ալլահվերդի, որին հետևեալ տարին փոխարինել է հայազգի միրզա Փարրուխ Ամիրխանեան: 1841 թւին Գպրանոցի ղիրեկտօր եղել է Գաբրիէլ Մամիկոնեան: Ուսումնարանը սեփական շէնք չունենալու պատճառով վարձովի շէնքում է տեղաւորուած եղել. տարեկան վարձն եղել է 100 ռ.: Նիւթականի սղութեան պատճառով 1843 թ. դպրանոցն առժամանակ փակուում է. մարտի 1-ից 1844 թ. մինչև 1845 թ. յուլիսի 16 - ը չնայելով, որ դպրանոցն ունեցել է միայն 4 ուսուցիչ, տարեկան 120-100 ռ. սոճիկներով, որոնցից էլ ոմանք ձրի են ծառայել 1—2 տարի: 1845 թւին մետրոպօլիտը կրկին ժողովրդի օգնութեանն է դիմում և դպրանոցը բաց-

ւում է: Գպրանոցը տեղաւորելու համար քաղաքացիներից մէկը ձրի 6 ամսով իր տունն է տալի. քաղաքի պետական գպրանոցի տեսուչ Խիտրովը լանձն է առնում ձրի վարել գպրանոցի տեսչութեան պաշտօնը և օւլանդել Ռուսաց լեզու, պատմութիւն և աշխարհագրութիւն, նոյնպէս ձրի:

Գպրանոցի լետագայ կեանքի մասին մինչև 1860 թիւը լրիւ տեղեկութիւններ չկան, երևում է որ ունեցել է 2 դասարան. եղել է առաջնորդի և կոնսիստորեայի անմիջական հսկողութեան տակ. պահել է թեմական եկամուտներով ու ժողովրդի նուէրներով. այսպէս շարունակուած է մինչև որ Մատթէոս կաթողիկոսը յատուկ կոնդակով գրպրանոցի համար հաստատում է առանձին հոգաբարձութիւն:

1859 թւին Շուշու հայ հասարակութիւնը պատգամաւոր է ուղարկում Համբարձում աղա Հախումեանին խնդրելու կաթողիկոսին, որ հոգաբարձութիւն նշանակէ: Վեհափառը ժողովրդի խնդիրը լարգում է և 4-ն դեկտ. 1859 թ. № 284 կոնդակով, զովելով ժողովրդի ցանկութիւնը, պատուիրում է ընտրել 4 վկայուած և ուսումնասէր մարկդանց, որոնք պէտք է մշակեն Տփլիսի Ներսիսեան գպրանոցի հոգաբարձութեան կանոնադրութեան նման մի կանոնադրութիւն, ուղարկեն իրեն, որ այդ Սինոդի հետ խորհրդածութեան առնելով հաստատէ և ապա ուղարկէ գործադրութեան: Կազմւում է այդ կանոնադրութիւնը

„Յօդուածք նախասահմանական կանոնաց վասն ներքին և արտաքին կառավարութեան Հոգաբարձութեան Լ. Գ. Ղարաբաղու“ 20 յօդուածներից բաղկացած: Վեհափառը հաստատում է այդ կանոնագրութիւնը, որը և ժամանակաւորապէս զօրծադրւում է:

1860 թ. յունվարի 24-ին Դանիէլ Վ. Շահնագարեանի կազմուած ժողովում Շուշում ընտրում են 5 հոգաբարձուներ, որոնք են՝ 1) Աբրահամ բէկ Մաղաթեան, 2) Համբարձում աղա Հախումեան, 3) Աբրահամ Խանդամիրեան, 4) Սարգիս Մաղաթեան և 5) Նուխի քաղաքացի Յովհաննէս Ելչիբէկեան. ընտրում են նաև 5 անձնափոխանորդներ: Ապա 2 հոգու՝ Բաբա Բէկլարեանին և Գէորգ Ամիրխանեանին ուղարկում են կաթողիկոսի մօտ խնդրելու, որ դպրանոցի եկամուտների աղբիւրները աւելացնէ: Վեհափառը յարգում է այդ խնդիրը, աւելացնում է եղածի վրայ նաև՝ սրբազրամ արգիւնք և ամբողջ թեմի մոմավաճառութեան կրպակի արգիւնքը, որը հոգաբարձութեան մշտնջենական տեսչութեանն է յանձնւում:

1860 թ. յունիսի 15-ին Մատթէոս կաթողիկոսը № 322 կոնդակով հաստատում է նորընտիր հոգաբարձութեան անդամներին, պատուիրելով, որ զըպրանոցի տարեկան ել և մտքի մասին ամեն տարի հաշիւ ներկայացնեն հոգևոր տեանին: Դպրանոցի ել և մտից հաշիւներից երևում է, որ 1860—1865 թ. դպրանոցի եկամուտների աղբիւրներն եղել են՝

- 1) մոմավաճառութեան արգիւնք.
- 2) Հոգևոր տեսչութեան տուած ծննդեան և արձակման վկայականներից.
- 3) աշակերտների ծնողներից ստացած նուէրներ.
- 4) Շուշու գաւառի ուխտատեղիներից.
- 5) Քանձասարի վանքի անունով եկած գանձանակադրամներ.
- 6) գանձանակադրամ Շուշու քաղաքի եկեղեցիներից յօգուտ դպրանոցի.
- 7) գիւղականներից ստացած գանձանակադրամ.
- 8) վանքերի կալուածներից չփբաշի և բահրա արգիւնք.
- 9) Շուշու գաւառի և քաղաքի պսակներից ստացած նուէրներ.
- 10) Շուշու գաւառի և քաղաքի ամեն մի գերդաստանից ստացած 20-ական կոպէկ սրբադրամ.
- 11) Շուշու գաւառի և քաղաքի քահանաներից մի մի ուրբլի սրբադրամ.
- 12) մի քանիսներից ստացած առանձին նուէրներ.
- 13) դպրոցապատկան գումարի տոկոս և կոպէկադրամ արգիւնք.*)
- 14) Հոգևոր կոչումն ընդունողներից նուէրներ.

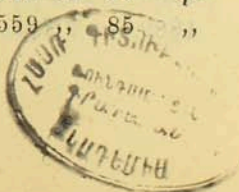
*) Սինոդը 1838 թ. 11-ն յունիսի № 589 գրութեամբ որոշում է, որ հոգևոր ատեաններում ծառայողների ուժիկներից որոշ տոկոս հանեն, յօգուտ այրեաց և սրբոց. տարեկան 500 ա. ստացողներից 100-ից 1 կ. իսկ 500 ուսուցից անլի ստացողներից 100-ից 2 կ.:

- 15) զանազան գրքերի վաճառումից արդիւնք.
- 16) Ամարասի վանքի կալուածներից այգիտեղի ստացողներից լուսագին կոչուած արդիւնք.
- 17) Ղարաբաղի վիճակի հոգևորականներից ստացած տուգանադրամներ.
- 18) Շահվերդեանի ընծայած Բագւի կրպակի վարձ և այլն.

Պէտք է նկատել, որ մի ժամանակ հոգաբարձութեան հսկողութեան է լանձնուում թեմի վանքերի կալուածների եկամուտները. այս հսկողութիւնը շարունակուում է մինչև 80 ական թուականները, երբ ժամանակի առաջնորդ Կարապետ եպ. Ալվազեանը ինչ ինչ անախորժութիւններ և ընդհարումներ ունենալով հոգաբարձութեան հետ զիմում է կաթողիկոսին և իրաւունք ստանում, որ վանքերի կալուածների եկամուտների հսկողութիւնը կոնսիստորիային լանձնուի:

Ինչպէս լիշուած ցանկից էլ երևում է դպրանոցի եկամուտի աղբիւրները մեծ մասամբ պատահական, անհաստատ են եղել, ուստի և զանազան ժամանակներում այդ աղբիւրներից մի քանիսը ցամաքել են, մի քանիսը աւելի քչացել: Դպրանոցի նիւթականի պատկերը որոշ չափով ցոյց տալու համար առաջ ենք բերում 1860—1912 թ. ել և մտից հաշիւները.

ԹԻԱՎԱՆ	Մ Ո Ի Տ Ք	Ե Լ Ք
1860 — 1976	ա. 94 կ.	446 ա. 98 կ.
1861 — 10,586	„ 72 „	7559 „ 85 „

1862	—	10,362	„	28	„	4585	„	$75\frac{3}{4}$	„
1863	—	11,961	„	27	„	7583	„	$53\frac{3}{4}$	„
1864	—	11,461	„	$38\frac{3}{4}$	„	6045	„	$60\frac{1}{2}$	„
1865	—	12,390	„	$92\frac{1}{4}$	„	6866	„	$39\frac{1}{4}$	„
1866	—	14,426	„	$88\frac{1}{2}$	„	8820	„	$93\frac{1}{2}$	„
1867	—	12,787	„	91	„	6596	„	49	„
1868	—	12,395	„	$28\frac{1}{2}$	„	6464	„	67	„
1869	—	10,335	„	38	„	4962	„	19	„
1870	—	11,534	„	51	„	4983	„	91	„
1871	—	15,591	„	77	„	9322	„	73	„
1872	—	20,765	„	91	„	4475	„	29	„
1873	—	26,565	„	12	„	6143	„	71	„
1874	—	26,883	„	30	„	8260	„	16	„
1875	—	24,289	„	20	„	5031	„	82	„
1876	—	23,972	„	94	„	4827	„	73	„
1877	—	26,369	„	75	„	6392	„	44	„
1878	—	31,351	„	27	„	8713	„	50	„
1879	—	39,176	„	49	„	14,433	„	69	„
1880	—	24,742	„	80	„	17,931	„	5	„
1881	—	10,604	„	24	„	14,358	„	26	„
1882	—	14,374	„	83	„	14,995	„	4	„
1883	—	11,432	„	33	„	12,488	„	73	„
1884	—	13,060	„	49	„	12,414	„	58	„
1885	—	12,544	„	57	„	11,843	„	75	„
1886	—	14,420	„	29	„	12,022	„	64	„
1887	—	18,969	„	22	„	15,305	„	67	„
1888	—	12,901	„	80	„	18,720	„	40	„
1889	—	9,701	„	34	„	11,257	„	9	„

1890	—	9,880	„	81	„	10,987	„	35	„
1891	—	9,963	„	51	„	10,042	„	67	„
1892	—	35,975	„	90	„	16,560	„	57	„
1893	—	47,350	„	55	„	14,919	„	31	„
1894	—	14,947	„	37	„	12,260	„	—	—
1895	—	16,434	„			16,005	„	—	—
1896	—	20,564	„	85	„	16,712	„	65	„
1897	—	14,930	„	45	„	14,491	„	44	„
1898	—	16,110	„	38	„	15,717	„	65	„
1899	—	15,958	„	92	„	18,286	„	65	„
1900	—	18,460	„	21	„	17,706	„	90	„
1901	—	20,997	„	47	„	23,998	„	85	„
1902	—	21,333	„	22	„	22,833	„	27	„
1903	—	29,372	„	74	„	27,463	„	78	„
1904	—	10,000	„	18	„	9,997	„	97	„
1905	6	17,581	„	86	„	17,008	„	14	„
1906/7		30,712	„	77	„	25,163	„	34	„
1907/8		24,772	„	85	„	24,579	„	96	„
1908/9		24,345	„	30	„	24,036	„	1	„
1909/10		31,897	„	76	„	31,439	„	98	„
1910/11		17,345	„	70	„	17,285	„	65	„
1911/12		22,955	„	34	„	22,693	„	90	„

Ցուցակից երևում է, որ դպրանոցը առաւելապէս պատահական գումարներով է պահպանուել, ուստի հոգաբարձութիւնը ստիպուած է եղել ժամանակի ընթացքում աշակերտների ուսման վարձն աւելացնել. սկզբներում եղել է 6 ու., լետոյ դարձրել է 10 ու., ապա 12 և այժմ 20 ու. լիա-

թոշակ և 10 ո. կիսաթոշակ. այն էլ ասենք, որ չքաւորների թիւը մեծ մասամբ կազմել է ընդ-հանուր աշակերտութեան 30 — 40%-ը.

Գլխոցն ունեցել է երեք պատրաստական և չորս հիմնական դասարան մինչև 1888 թ. այդ թիւին 8-ին յուլիսի № 257 կոնդակով Մակար կաթողիկոսը կարգադրել է ժամանակի առաջնորդ Կարապետ եպ. Այվազեանին պատրաստականների զուգընթաց բաժանումները փակել, քաղաքի եկեղեցիների մօտ ծխական դպրոցներ բանալ և դպրանոցի հիմնական դասարանների թիւն աւելացնել: 1888/9 ուսման տարում բացուում է Ե. դասարան, իսկ 1889/90-ին Զ. դասարան, այսպէս էլ շարունակուում է մինչև այժմ: 1903 թ. դեկտ.-ին Բարձրագոյն կարգադրութեամբ դպրանոցը փակուում է և 1905 թ. օգոստ.-ին նոյնպէս Բարձրագոյն կարգադրութեամբ բացուում է:

Գլխանոցի ծրագիրը ժամանակի ընթացքում փոփոխութիւնների է ենթարկուել համապատասխան ժամանակի պահանջների:

Գլխանոցի ղեկավարներն եղել են 1861 թւից.
1861 աւագ ուսուցիչ Յարութիւն քհ. Մելքոնեան.
1862 ,, ,, Ներսէս բէգ Աթաբէգեան.
1863 տեսուչ Գրիգոր վ. Աղափիրեան.
1864—5 ,, Պետրոս Շանշեան, օգնակ. Պերճ
Պոօշեան
1866 պաշտօնակատար տեսչի Մատթէոս Հա-
խումեան

- 1867—70 թ. տեսուչ Գէորգ Խաչատրեան.
1871—74 պաշտ. տեսչի Մաղաքիա Պլուզեան և
Խորէն Ստեփանէ
1875 պաշտ. տեսչի Սիմէօն քհն. Տէր Իսրայէլեան
1876 տեսուչ Գէորգ վ. Սուրէնեան և Արիստակէս
վ. Սեդրակեան.
1877—78 տեսուչ զօկտ. փիլ. Վասակ Պապա-
ջանեան.
1879 չիք.
1880—81 Սեդրակ Մանգինեան.
1881—82 Համբարձում Առաքելեան.
1882—84 Զաւաղ բէգ Իշխանեան.
1885—87 Մովսէս Սամուէլեան.
1888—90 պաշտ. տեսչի Զաւաղ բէգ Իշխանեան.
1890—92 Եղիշէ Մաղաթեան.
1892—94 նոյեմբ. Լևոն Սարգսեան.
1894 նոյեմբ.—96 Եղիշէ Մաղաթեան.
1896—7 Մեսրոպ վարդ. Տ. Մովսիսեան
1897/900 Տիրալը վարդապետ
1900/03 Բենիկ վարդապետ
1903/04 մինչև դեկտ. պաշտ. տեսչի Իշխան
Զուրաբեան.
1905/06 տեսուչ Ներսէս վ. Տ. Միքայէլեան.
1906/07 ,, Արշակ Զիլինգօրեան.
1907/08 պաշտօնակատարներ տեսչի՝ Ռ. Քաջբե-
րունի և Ա. Հալրապետեան
1908/10 տեսուչ Աւետիք Տէր-Պօղոսեան.
1910/13 ,, Բժ. Ն. Եարամիշեան.

Յիշենք նաև 1861 թւականից սկսած գլխաւոր
նոցումս պաշտօնավարող դասատուների մօտաւոր
ցանկը.

Ներսէս բէգ Աթաբէգեան
Բարսեղ քահ. Տէր Մովսիսեան
Կարապետ քահ. Հախումեան
Յակովբ Վարսավիրեան
Գրիգոր Տէր Յակովբեան
Աւագ քահ. Տէր Աւագեան
Խաչատուր Տէր Թադէոսեան
Յարութիւն Պօղոսբէգեան
Յակովբ Իշխանեան
Յակովբ Տէր Ստեփանեան
Կարապետ Մուրադեան
Գրիգոր քահ. Տէր Ղազարեան
Մեսրոպ Տէր Յովհաննիսեան
Գալուստ վար. Փափագեան
Աղաթօն Սմբատեան
Նարիման բէգ Փիրումեան
Աղէքսանգր Մանուշարեան
Գրիգոր Գովաթեան
Սարգիս Տէր Ղազարեան
Զալալ բէգ Զալալեան
Աղասի Տէր Յարութիւնեան
Իսրայէլ Մամիկոնեան
Սահակ Մախմուրեան
Յովհաննէս Թամամշեան
Մաղաքիա Պլուզեան

Սիմէօն քահ. Տէր Իսրայէլեան
Միսիթար Հասան-Ջալալեան
Գրիգոր բէկ Շահնազարեան
Բօղղան Բօղղանեան
Գրիգոր Տէր Միքայէլեան
Գարրիէլ Ղուլիքեխեան
Ստեփաննոս սարկ. Տէր Աւետիքեան
Պեօար Պլեղանսկի
Վասիլի Պաւլով
Յակովբ բէկ Մելիք Շահնազարեան
Մարգարէ Պաւլեան
Յովհաննէս քահ. Մախժուրեան
Մովսէս Գէորգեան
Արշակ Եարամիշեան
Գրիգոր Տէր-Գէորգեան
Կիւրեղ Վ. Սրապեան
Յովհաննէս Լալալեան
Յովսէփ Վ. Փինաչեան
Կոստանդին Մատեխով
Արսէն Թօխմախեան
Ներսէս Շահլամեան
Յովհաննէս Իշխանեան
Աղէքսանդր Յովհաննիսեան
Ղազարոս Աղալեան
Ջաւադ-բէկ Իշխանեան
Սիմէօն Հախումեան
Յակովբ Խօջամիւրեան

Քալուստ Մախմուրեան
Միքայէլ Յարութիւնեան
Վարժուհի Զառի Արզումանեան
Օր. Ոսկի Թաւրիզեան
Նիկողայոս Տէր-Աւետիքեան
Անդրէաս Աբրահամեան
Նիկողայոս Յարութիւնեան
Վահան Գաղեան
Օր. Եղիսաբէթ Տէր-Մովսիսեան
Լևոն Աթաբէգեան
Գրիգոր Թառումեան
Աղէքսանդր Զալուզեան
Մակար Վարդ. Բարխուդարեան
Աղէքսանդր քահ. Բաղդասարեան
Գարեգին քահ. Յովհաննիսեան
Յովհաննէս Թամամշեան
Սամուէլ Գիւլզադեան
Գրիգոր Թառումեան
Սարգիս Ղուլիքեիսեան
Աբրահամ Շահիջանեան
Անդրէաս Աբրահամեան
Սիմէօն Շահբաղեան
Յովսէփ Զանումեան
Գրիգոր Բաղրեան
Արսէն Տէր-Վանիէլեան
Քալանթարեան
Յ. ձաղարբէգեան

- Մ. Արեղեան
Ն. Մելիք Թանգեան
Պ. Հովիւեան
Քր. Փիրջանեան
Աղամեան
Ա. Բարխուդարեան
Ե. Տէր-Յակովբեան
Գ. Ղարաջեան
Գ. Սերովբեան
Ս. Աթայեան
Ս. Գէմուրեան
Բ. Տէր-Սահակեան
Տ. Տէր-Գրիգորեան
Աղէքսանդր քաճ. Բաղդասարեան
Պ. Վարդապետեան
Պ. Պարունակեան
Պ. Մելքումեան
Զ. Գարինեան
Արշակ Տէր-Միքայէլեան
Ստեփ. Կանայեան
Աղէքսանդր Թարխանեան
Աղ. Զաշիգեան
Իսաջ. Տէր-Յովհաննիսեան
Վահան Նիկողոսեան
Յովհաննէս Միրզարէզեան
Պօղոս Հասան-Ջալալեան
Սարգիս Զանումեան

- Վաղինակ Տէր-Ղուկասեան
Մելիքսէղէկ Տէր-Ոսկանեան
Գէորգ Հախեան
Ա.ղ. Տէրաէրեան
Կարապետ Թինիբէկեան
Իշխան Զուրաբեան
Եր. Լալալեան
Ա.բ. Զիլինկարեան
Պ. Քուչմանեան
Ա.ս. Շահնազարեան
Ա.ղ. Բարութշեան
Պ. Ատամանեան
Ա.բ. Աբեղեան
Ա.բշ. Տէր-Ոսկանեան
Յարութիւն Պապովեան
Հայկ Յովհաննիսեան
Համբ. Աբովեան
Հայկ Յովակիմեան
Մկր. Տէր-Սահակեան
Լևոն Աղախանեան
Գարեգին Խաժակնեան
Յակ. Արիստակէսեան
Ա. Մանասեան
Հր. Աճառեան
Յ. Մելիքեան
Ա.բշ. Մեհրաբեան
Ա.Լ. Տէր-Յարութիւնեան

- Յ. Խաչատրեան
Մ. Ղարաբէգեան
Արամ Օլթէցեան
Յակ. Յովհաննիսեան
Գր. Բալայեան
Խ. Վարդապետեան
Ա. Գեանջեցեան
Յար. Պետրոսեան
Հ. Կոստանեան
Տ. Իզգրաշեան
Սիօն Ասլանեան
Ա. Բարսեղեան
Կ. Նարինեան
Ռ. Տէր-Գրիգորեան
Բ. Գանիէլբէկեան
օր. Շ. Յարուսթիւնեան
օր. Ա. Գրիգորեան
Լ. Գեանջեցեան
Ե. Գրիգորեան
Մ. Ատեան
Արս. Տէրտէրեան
Մ. Տէր-Մկրտչեան
Յ. Տէր-Յակովբեան
Հ. Խաչատրեան
Ար. Բէջանեան
Թ. Մանասեան
Ս. Սարգսեան

- Գեղ. Տէր-Մինասեան
Իս. Տէր-Ղազարեան
Հ. Մուսայէլեան
Է. Թախտաճեան
Բ. Թորոսեան
Ա. Տօնեան
Ան. Տէր-Միքայէլեան
Սպ. Մելիքեան
Ա. Աստուածատրեան
Ն. Աղբալեան
Թ. Տէր-Յովհաննիսեան
Մ. Շահգեղեան
Գր. Տէր-Պողոսեան
Վր. Փափազեան
Տիկ. Հ. Տէր-Միքայէլեան
Գր. Ղարազեօղեան
Ս. Տէր-Ղուկասեան
Գ. Մեսրոպեան
Ա. Միրզայեան
Հ. Վարդապետեան
Ա. Աւագեան
Ս. ձգնաւորեան *)

Աշակերտների թիւը ուսումնական տարի-
ների ընթացքում եղել է.

1886—7 ուսում. տ. 359 աշակերտ

1887—8 ,, 325 ,,

*) Գծբախտաբար անհրաժեշտ աղբիւրները ձեռքի տակ չունենալու պատճառով, հնար չեղաւ ուսուցիչների լիակատար ցանկը դնելու:

1888—9	„	299	„
1889—90	„	273	„
1890—1	„	316	„
1891—2	„	324	„
1892—3	„	355	„
1893—4	„	412	„
1894—5	„	430	„
1895—6	„	497	„
1896—7	„	543	„
1897—8	„	541	„
1898—9	„	506	„
1899—900	„	512	„
1900—01	„	583	„
1901—02	„	528	„
1902—03	„	570	„
1903—04	„	577	„
1904—05	„	փակէ եղել.	
1905—06	„	466	„
1906—07	„	398	„
1907—08	„	361	„
1908—09	„	360	„
1909—10	„	280	„
1910—11	„	271	„
1911—12	„	258	„
1912—13	„	247	„

Գպրանոցի գործերից հնարաւոր եղաւ առ
ալժմ հանել 1861 թւից գպրանոցի ¹Ի. գասարանն
աւարտողների անունները.

1 8 6 1

Մովսէս Տէր Ստեփանեան
Լևոն Տէր Գրիգորեան
Խաչատուր Թաղէոսեան
Յովհաննէս Տէր Գրիգորեան (այժմ Վահան
վարդապետ)
Կարապետ Մելիք Շահնազարեան
Յովհաննէս Տէր Ղազարեան
Մովսէս Տէր Գաւթեան

1 8 6 2

Ներսէս Տէր Անդրէասեան
Յովհաննէս Տէր Յարութիւնեան
Սիմէօն Տէր Թաղէոսեան
Գրիգոր Յարութիւնեան
Ներսէս Հայրապետեան

1 8 6 3

Յովհաննէս Պետրոսեան
Յակովբ Ահարոնեան

1 8 6 4

Խաչատուր Բարեքեօխեան

1 8 6 5

Թուման Ղուլեան

Աստուածատուր Ղուլեան
Առաքել Խաչատրեան:

1 8 6 6

Մեսրոպը Տէր Գրիգորեան
Կարապետ Իսկանդարեան
Գրիգոր Տէր Միքայէլեան

1 8 6 7

Հալի Խաչատրեան
Յովհաննէս Հասան Ջալալեան
Առաքել Բահաթրեան
Ստեփան Տէր Աւետիքեան

1 8 6 8

Սմբատ Տէր Աւագեան
Մկրտիչ Անանեան
Մովսէս Կրասիլնիկեան
Ջանուժ Ջանուժեան
Նիկողայոս Օհանրէզեան
Վահրամ Տեր Զաքարեան
Նիկողայոս բէկ Մելիք Եսայեան

1 8 6 9

Աստուածատուր Բաղդասարեան
Խաչատուր Տէր Յովհաննիսեան

Միքայէլ Հախումեան

1 8 7 0

Եփրեմ Մամիկոնեան

1 8 7 1

Յարութիւն Տէր Պետրոսեան

Միքայէլ Տէր Յովհաննիսեան

Համբարձում Խաչատրեան

Թովմաս Իւզբաշեան

Արտեմ Խաչատրեան

Սերգէյ Թառումեան

Սարգիս Ղուլիբէլեան

Մարգար Յովհաննիսեան

Կարապետ Իսպանդարեան

Հայրապետ ձգնաւորեան

Աւետիս ձգնաւորեան

Աբրահամ Բաղդադեան

Իսրայէլ Չալեան

1 8 7 2

Նիկողայոս Իւզբաշեան

Արշակ Եսրամիշեան

Հայրապետ Տէր Առաքելեան

Աւագ բէկ Վարաղեան

1 8 7 3

Ներսէս Տէր Յովհաննիսեան
Ղազար Նազարեան
Սարգիս Լալաբէկեան
Սիմէօն Հախումեան
Յովհաննէս Բէլլուրէկեան
Համբարձում Մախմուրեան
Յովհաննէս Տէր Մկրտչեան
Աղամալ Աղամալեան
Աստուածատուր Մախմուրեան
Գրիգոր Տէր Յովհաննիսեան (Մուրացան)
Յովհաննէս Աղամալեան

1 8 7 4

Սամսոն Աթաբէկեան
Սիմէօն Իւզբաշեան
Յակովբ Իւզբաշեան
Աստուածատուր Կարապետեան
Խաչատուր Եարամիշեան
Յակովբ Յովհաննիսեան
Առաքել Բաբախանեան (Լէօ)
Սիմէօն Յովհաննիսեան
Բալասան Յովհաննիսեան
Բարսեղ Բալալեան
Անդրէաս Տէր Յարութիւնեան
Կարապետ Մելիք Շահնազարեան

Գաւիթ Մելիք Շահնազարեան
Աստուածատուր Տէր Աստուածատրեան

1 8 7 5

Յովհաննէս Տէր Յովհաննիսեան
Գրիգոր Մելիք Շահնազարեան
Մկրտիչ Բէլլուրէկեան
Աբրահամ Գաստակեան
Աղէքսանդր Պետրոսեան
Արշակ Ղուլեան

1 8 7 6

Համբարձում Մելիք Շահնազարեան
Գրիգոր Մելիք Շահնազարեան
Միքայէլ Քալանթարեան
Պօղոս Ղահրամանեան
Գրիգոր Տէր Գրիգորեան
Մխիթար Գալթեան
Միքայէլ Սարումեան
Արշակ Յարութիւնեան
Գրիգոր Բայանդրեան
Ալէքսան Յովհաննիսեան
Համբարձում Սարուխանեան
Բօղգան Շիւեան
Գաւիթ Յարութիւնեան
Սեզրակ Տէր Ղազարեան
Ալէքսանդր Ղազարեան

Միսակ Տէր Յովհաննիսեան
Նիկողայոս Մալեան
Մովսէս Քեօխեան
Դաւիթ Զախարեան
Գարեգին Տէր Գրիգորեան

1 8 7 7

Կոստանդ բէկ Աւանբէկեան
Յովսէփ Մէլիք Շահնազարեան

1 8 7 9

Հայրապետ Յրբէլեան
Դանիէլ Մէլիք Փաշայեան
Միքայէլ Զուրաբեան

1 8 8 2

Միքայէլ Անանեան
Բագրատ Բագրատեան
Յովհանն Դաւիթեան
Առստամ Ղոնդաղսագեան
Յարուժիւն Դանիէլեան
Աբրահամ Իշխանեան
Պօղոս Շիսեան
Բագրատ Տէր Սահակեան
Փարսադան Տէր Մովսիսեան (այժմ Մեսրոպ
Եպ.)

Պետրոս Տէր Բարաղամեան
Քրիզոր Տէր Թովմասեան
Ալէքսան Տէր Ղազարեան
Աբրահամ Տէր Փասպարեան
Նիկողայոս Ա. Տարոնեան (այժմ Եղիշէ վարդապետ)

1 8 8 4

Սիմէօն Խօջաբաղիրեան
Ներսէս Ստեփանեան
Յակովբ Մելիք Միրզախանեան
Յովհաննէս Տէր Մկրտչեան
Աբամ Յովհաննիսեան
Յակովբ Քոչարեան
Փարբիէլ Փաղաեան
Եփրեմ Տէր Մանուէլեան
Աբրահամ Հասան-Ջալալեան
Սամուէլ Սամուէլեան
Իսաջան Տէր Յակովբեան
Մելիքսէզէկ Տէր Մարտիրոսեան

1 8 8 5

Արշակ Յարութիւնեան
Յարութիւն Վարդապետեան
Հայրապետ Եղիզարեան
Արտակ Ալլահպերդեան
Արսէն Տէր Փանիէլեան
Սեդրակ Տէր Քրիզորեան
Մաղաթ Տէր Քրիզորեան

1 8 8 7

Աստուածատուր Մամայեան
Նիկողայոս Տէր Յակովբեան
Լևոն Քոչարեան
Գրիգոր Տէր Ստեփանեան
Հայկ Մելքումեան
Մէլիքօ Սափարեան
Տիգրան Թամրազեան
Յարութիւն Պետրոսեան

Զ. դասարան աւարտողներ

1889—90

Աղէքսանդր Թարխանեան
Ներսէս Տէր Կարապետեան
Մելիքսէգէկ Տէր Ոսկանեան
Տիգրան Ժամհարեան

1890—91

Աւագ Աբաղեան
Աղէքսանդր Բարութչեան
Բէզլար Գալլաքեան
Ղուկաս Աղաբէկեան (այժմ Բաբգէն վարդ.)
Միքայէլ Ղոնեան
Տիգրան Տէր Գրիգորեան
Վարդան Տէր Օհանեան

1891—92

Քրիզոր Ալէքսանեան
Արտաշէս Բարայեան
Լևոն Բարայեան
Փարբիէլ Բաճաթրեան
Մելիքսէթ Շիրինեան
Յովհաննէս Վարդապետեան
Արշակ Տէր Մանուէլեան

1892—93

Աւագեան Մարգար
Փարբիէլեան Յովնան
Միրզայեան Ասլան
Մահտեսի Բարայեան Մարտիրոս
Ուլուբաբեան Խոսրով
Տէր-Յակովբեան Մէլիքսէթ
Տէր-Պօղոսեան Իսահակ

1893—94

Գեանջեցեան Աղէքսանդր
Ճգնաւորեան Աբրահամ
Մկրտչեան Աղաբէգ
Տէր-Աբրահամեան Աբգար
Տէր-Աւագեան Խաչատուր
Մահտեսի Բարայեան Զաքարէ
Տէր-Յովաննիսեան Յակովբ

1895—96

Բաճաթրեան Սարգիս
Ղուկասեան Արսէն
Յովհաննիսեան Յակովբ
Շահմուրադեան Աւագ
Վարդապետեան Խաչատուր
Տէր-Միքայէլեան Քրիստափոր
Տէր Յովհաննիսեան Բախշի

1896—97

Զառափեան Քարեղին
Յովսէփեան Լևոն
Յարութիւնեան Տիգրան
Նարինեան Կարսապետ
Շամարեան Սամսոն

1897—98

Բաղդասարեան Արսէն
Թումեան Թուման
Մելիք Ալլահշօքերդեան Աստուածատուր
Փանեան Յովհաննէս
Իշխանեան Բախշի
Տէր-Իսրայէլեան Արշաւիր

1898—99

Մելիք-Փարսաղանեան Միքայէլ

Տէր-Յովհաննիսեան Թէոզորոս
Տէր-Յարութիւնեան Աւետիս
Արրահամեան Քրիստափոր
Վարդապետեան Համբարձում
Տէր-Աստուածատրեան Հայկ

1899 — 900

Առտամեան Գէորգ
Նարինեան Սիմէօն
Տէր-Յովհաննիսեան Արսէն
Առաքելեան Իսաջան
Ծատուրեան Աղէքսանդր
Շիրինեան Արշակ
Տէր-Մովսիսեան Թեմուր

1900 — 01

Աղէքսանեան Բաղդասար
Առաքելեան Գրիգոր
Բահաթրեան Աղէքսանդր
Բայանդրեան Աշոտ
Փասպարեան Լևոն
Փորգեան Գրիգոր
Զաքարեան Միքայէլ
Միքեան Հմայեակ
Յովսէփեան Ղևոնդ
Շահբաղեան Վաղարշակ
Սիմէօնեան Գրիգոր

Սոււէլէմանեան Թէոզորոս

1901 — 02

Բազդասարեան Գերասիմ
Հայրապետեան Լևոն
Մամիկոնեան Վարդան
Մելիք Շահնազարեան Գէորգ
Պարոնեան Սարգիս
Տէրաէրեան Արսէն
Մէժլումեան Սարգիս

1902 — 03

Մելիք Փարսազանեան Գաւրիթ
Մուսայէլեան Հայրապետ
Խաչատրեան Մկրտիչ
Տէր Գրիգորեան Վաղարշակ
Տէր Գրիգորեան Գրիգոր
Տէր Սահակեան Վարդան
Տէր Մանուէլեան Լևոն

1903 — 05

Գպրանոցը փակ է եղել

1905 — 06

Իշխանեան Եղիշէ
Խաչատրեան Յակովբ

Կիրակոսեան Գարրիէլ
Հասան-Ջալալեան Միքայէլ
Մելիք-Փարսադանեան Ստեփան
Յարուժիւնեան Յովսէփ
Փօլեան Աբրահամ

1906—07

Առստամեան Գրիգոր
Բահաթրեան Գրիգոր
Բաղդասարեան Աղէքսանդր
Բաղդատեան Միքայէլ
Բարաղամեան Բագրատ
Գասպարեան Աւետիս
Կանայեան Զաւէն
Մելիք Մանուչարեան Լևոն
Յակովբեան Յակովբ
Յովհաննիսեան Սեդրակ
Նարինեան Վաղարշակ
Տէր-Գրիգորեան Ղազարոս
Տէր-Ղազարեան Միսակ
Տէր-Ղուկասեան Սահակ
Փօլեան Սիմէօն
Քամալեան Եսայի

1907—09

Գալրանոցի Զ. դասարանը փակ է եղել

1909—10

Մարտիրոսեան Գրիգոր
Ղազարեան Գրիգոր
Պետրոսեան Արտաշէս
Շաքարեան Մանուչար
Տէր-Մինասեան Արտաշէս
Հախումեան Աշոտ
Ղահրամանեան Լևոն
Յակովբեան Լալազար
Նարինեան Արրաշամ
Վարդապետեան Վարդան
Տէր-Գրիգորեան Արտաշէս
Նարինեան Ռուբէն
Տէր Ղազարեան Իսրայէլ

1910—11

Ասրեան Գրիգոր
Բաղդասարեան Արամ
Գրիգորեան Գէորգ
Գրիգորեան Երեմիա
Յովհաննիսեան Սոկրատ
Սարգսեան Վահան
Տէր-Գրիգորեան Գէորգ
Տէր-Սահակեան Տիգրան

1911—12

Ալվազեան Մովսէս

Այվազեան Մարտիրոս
Աղամալեան Անդրէաս
Առստամեան Արշակ
Առաքելեան Սիմէօն
Բալասանեան Աղէքսանդր
Բէկլարեան Արամ
Թամրազեան Մուշեղ
Ներսիսեան Յարութիւն
Յակովբեան Գրիգոր
Տէր-Գրիգորեան Խորէն
Տէր-Ղազարեան Շմաւոն
Տօնեան Ռուբէն
Արզումանեան Գրիգոր

Գպրանոցում հետզհետէ հիմնուել է գրադարան, որը ժամանակի ընթացքում թէ հոգաբարձութեան, թէ գրսի նուիրատուների օժանդակութեամբ մեծացել է. նոյնպէս հիմնուել է Ֆիզիքական կարինետ, որն անմխիթար գրութեան մէջ է մնացել գրեթէ մինչև այժմ էլ:

Ահա Ղարաբաղի թեմի ուսման, դաստիարակութեան մեծ պահանջ ունեցող միակ միջնակարգ գպրանոցի մօտաւոր պատկերը: Այս չոր ու ցամաք թւերն էլ ցոյց են տալի, թէ իւր 75-ամեայ գոյութեան ընթացքում գպրանոցը որքան խոչընդոտների, դժբաղդութիւնների է հանդիպել, որքան ծանր հանգամանքներում են պաշտօնավարել

հայ չարքաշ ուսուցիչներն և ինչպիսի հակաառողջապահական, անհիւրընկալ պայմաններում են սովորել հայ աղքատ ժողովրդի քնքոյշ զաւակները:

Աւելորդ է ասել, որ Աարաբաղի աւերակների վերածնութեան միակ կենդանի ու հիմնական ոյժը Աարաբաղի Հոգևոր Թեմական Կայրանոցն է, որի ապահովութեան անհրաժեշտ հարցն է գրուած հրապարակում. թող ամեն մի հայ, մանաւանդ դարաբաղցի, իւր օժանդակութիւնը ցոյց տայ գիտութեան լոյսը տարածող այգ, պատկառելի անցեալ ունեցող, հայ հասարակութեանը գնահատելի ծառայութիւն անող, հիմնարկութեանը:

Հ. ԱՌԱՔԵԼԵՆՆ

ԻՄ ՅԻՂՈՂ ՌԻՔԻՒՆՆԵՐԸ

Անցել է ուղիղ 33 տարի այն օրից (1850 թ. փետրվար ամիսը), երբ ես, ուսանող Մօսկվայի Պետրովսկի — Րազումովսկի Երկրագործական Ակադեմիայի, ստիպվեցայ թողնել Ակադեմեան և վերադառնալ իմ հայրենիքը՝ Շուշի, խիստ տրագիկական պայմանների մէջ:

Հայրս, Աստուածատուր Առաքելեան, 1880 թ. փետրվարի սկիզբներին իր կալուածք գնալիս, ճանապարհին, սպանվել էր մի անտառի մէջ աւազակ թուրքերից, թողնելով փոքրահասակ 3 զաւակներ — 2 աղջիկ և մի տղայ: Անտանիքի մեծը և պետը ես էի, այդ ժամանակ 24 տարեկան ուսանող. ես և պէտքէ ստանձնէի մօրս և փոքրիկ եղբօր ու քոյրերիս հոգատարութիւնը և խնամատարութիւնը: Աւստի մայրս հեռագրով կանչեց ինձ գալ Շուշի: Ես կարծում էի, որ կը գամ Շուշի, մի քանի ժամանակ կը մնամ և կը վերադառնամ Մօսկվա՝ շարունակելու և աւարտելու ուսումս:

Աւաղ, ինձ վիճակված չէր իրագործված տեսնելու իմ փայփայած ցանկութիւնը՝ լինել ուսումնական գիւղատնտես և քաղաքատնտես գործելու համար հայ գիւղական ժողովրդի մէջ, ինչպէս ես ծրագրել էի ինձ համար:

Ես եկայ Շուշի 1880 թ. փետրվարին և ստիպվեցայ մնալ ու հրաժարվել ուսումնառնակէլու մտքից: Այդ ժամանակ Շուշու մէջ էին գտնվում Յովհաննէս Տէր Գրիգորեանը^{*}), (որին ես դեռ Բագվում, ուր սովորում էի բէլալական դպրոցում, ծանօթ էի իբրև «Մշակի» «Կասպիացի» անունով թղթակցի և որն այժմ Ղարաբաղի թեմի թեմական տեսուչն էր) և Ղազարոս Աղայեանը, իբրև ուսուցիչ թեմական դպրոցի: Ես սկսեցի յաճախել նրանց շրջանը, որ կազմված էր թեմական և օրիորդական դպրոցի ուսուցչական խմբերից և տեղական մի քանի ինտելլիգենտներից, որոնց մէջ աչքի էր ընկնում քաղաքային բժիշկ Մարգար Առտամեանցը:

Եւ շուտով կազմվեց մի մտերմական գրական-մտաւոր շրջան: Յաճախ հաւաքվում էինք ինձ մօտ կամ Ղազարոս Աղայեանցի մօտ: Գպրոցի տեսուչն էր այդ ժամանակ Սեդրակ Մանգինեանցը: Մեր շրջանին մօտեցան գրեթէ բոլոր ուսուցիչները: «Թեմականի» հետ (այսպէս էր կոչվում թեմական տեսուչը մեր շրջանում) շարունակ խօսում

^{*} Ապագայում Վահան վարդապետ Տէր Գրիգորեան:

էինք եկեղեցական - ծխական զպրօցների թիւը Ղարաբաղում աւելացնելու անհրաժեշտութեան մասին: «Թեմականը» առ հասարակ մեծ ազգեցութիւն ունէր մեր շրջանի վրա իր լրջութեամբ, ծանրաբարոյութեամբ. նրան հրաւիրել էր պաշտօնի Արիստակէս վարդապետ Սեղրակեանը, երբ Ղարաբաղի թեմի կառավարիչ էր. բայց ժողովրդականութիւն ունէր ամենից շատ Ղազարոս Աղայեանը. նա ինձ հմայել էր մայրենի լեզուն աւանդելու իր նոր մէթոդով, ևս առաւել իր «Քրօղլի» երգով:

Մարտ ամսին ես ստիպվեցայ հօրս գործերը կարգաւորելու նպատակով գնալ Թավրէզ, ուր հայրս կալուած և զոյք էր թողել: Վերադարձայ Շուշի միայն յունիսի վերջերին և գտայ մեր շրջանի մէջ մեծ իրարացնումն: Սեղրակ Մանգինեանը հրաժարվել էր տեսչական պաշտօնից: Ղարաբաղի առաջնորդ էր նշակվել Անդրէաս արքեպիսկոպոսը, որ ճեմարանի տեսուչ ևս լինելով, իր կողմից թեմը կառավարելու համար ուղարկել էր իբրև փոխանորդ Վարապետ վարդապետ Ալվազեանցին: Վերջինս շուտով ընդհարվել էր Ղ. Աղայեանի, Թեմականի և ուսուցչական խմբի հետ. կազմել էր առաջիկայ ուսումն. տարվայ համար մի նախահաշիւ, որով նշանաւոր չափով կրճատել էր ուսուցիչների ռոճիկները և լայտարարել էր ուսուցչական ամբողջ խումբը արձակված, որպէսզի կարողանայ ինքն նոր խումբ կազմել էժան ու-

ճիկներով: Նա, առհասարակ, տրամադիր չէր պահելու նախկին խումբը, բայց ուղղակի այդ չէր ատում, այլ արձակելով ամբողջ խումբը, առաջարկում էր, որ ցանկացողները նորից խնդրագիր տան, եթէ կամենում են շարունակել իրանց պաշտօնը՝ միայն պակասեցրած ռոճիկներով:

Եւ սկսվել էր կռիւ վարդապետի և Աղայեանցի ու խմբի միջև: Քաղաքն ևս բաժանվել էր երկու բանակի «Աղայեականների» և «Այվազեանականների»: Հոգաբարձութիւնն ևս Այվազեան վարդապետի կողմն էր:

Ես ծանօթ էի Այվազեան Կարապետ վարդապետի հետ. 1874 թ. Թավրիզից Շուշի տեղափոխվելիս մեր ընտանիքի հետ, ես կանգ էի առել Երեւանում մի ամբողջ ամիս (այդ ժամանակ ես 18 տարեկան պատանի էի) և այդտեղի ազգային շրջանակներում ծանօթացել էի Այվազեան Կարապետ վարդապետի հետ, որ այդ ժամանակ տեղական պրօզիմնագեայում հայոց լեզուի և կրօնի դասատու էր և վայելում էր երիտասարդների շրջանում մեծ ժողովրդականութիւն, իբրև ազգասէր և պերճաբան քարոզիչ:

Օգտվելով իմ այդ ծանօթութիւնից ես փորձեցի հաշտեցնել երկու պայքարող կողմերը: Ես անկեղծօրէն ցանկանում էի, որ մնայ Ղ. Աղայեանը իր ամբողջ խմբով և ինքն Աղայեանցը նըշանակվի տեսուչ թեմական դպրոցի Ս. Մանգին-

եանի տեղ: Սակայն իմ միջնորդութիւնս անյաջող
անցաւ. անկարելի եղաւ հաշտութիւն կայացնել:
Կռիւր շարունակվեց: Ուսուցիչներից մի քանիսը
արդէն յուսահատ՝ մտածում էին այլ տեղերում
պաշտօն որոնել:

Յուլիս ամիսն էր (1880 թ.), իմ ուսանող
ընկերներից մի քանիսը (Յովսէփ Տէր-Մովսէսեան,
Գրիգորիս Իւզբաշեան) և ընկերներիցս ոմանք
(Մովսէս Կրասիլնիկեան և այլք) եկել էին Շուշի
և մենք զուարճանում էինք՝ քէֆեր կազմակեր-
պելով «Բեխի» աղբիւրում կամ «Թ՛թու ջրում»: Այդ
քէֆերին մասնակցում էին նաև Ղ. Աղայեանը,
Ալէքսան Յովհաննիսեանը, բժ. Մ. Առստամեանը,
Սիմէօն Հախումեանը, Զումշուտ Յարութիւնեանը,
Նիկօլայ Յարութիւնեանը, նաև Քալուստ Մախ-
մուրեանը և Միխայէլ Յարութիւնեանը: Վերջին
երկուսը նոր էին աւարտել Բագվի ընտանական
դպրոցը և կամենում էին գնալ շարունակել իրանց
ուսումը, բայց միջոցների պակասութեան պատ-
ճառով չը գիտէին ինչ անեն:

Եւ ահա այդ յուլիսեան օրերից մէկին, ա-
ռաւօտեան վաղ, գալիս են ինձ մօտ թեմական
տեսուչ Յովհաննէս Տէր Գրիգորեանը և Ղազա-
րոս Աղայեանը և յայտնում, որ ամբողջ օրը պէտք է
ինձ մօտ մնան, ինձ մօտ ճաշեն, սրովհետև շատ
կարևոր գործ ունեն:

— Ի՞նչ համակրումես, չէ՞ շամբարձում-ջան,

տասց Աղայեանցը, Ղարաբաղի հայութեան մտաւոր—բարոյական և հոգևոր վերածնութեան գործին, որի համար քեզ հետ միասին ծրագիրներ էինք երկնում և կազմում:

— Ի հարկէ, համակրում եմ, ինչո՞ւ ես նորից հարցնում:

— Նրա համար, որ այժմ հասել է ժամը, երբ դու գործով և ոչ խօսքով պէտքէ ցոյց տաս քո համակրութիւնը և աջակցութիւնը:

— Բոլոր հոգովս և սրտովս. բայց ինչ պէտքէ անեմ դրա համար:

— Ի՞նչ, պէտքէ որ թեմական և օրիորդական դպրոցների ուսուցչական խումբը, որ Ալվազեանը արձակել է, մնալ իր պաշտօնի մէջ և շարունակէ անընդհատ իր գործունէութիւնը:

— Շատ գեղեցիկ, բայց ինչպէս անենք որ մնան. հոգաբարձութիւնը և Ալվազեան վարդապետը մի այնպիսի նախահաշիւ են կազմել, որով անհնարինէ և խումբը պահել և տեսուչ ունենալ, իսկ կրճատված ուսճիկներով դուք չէք կարող մնալ, քանի որ ձեր ստացած ուսճիկներն ևս արդէն մեծ բան չեն:

— Այդ մենք գիտենք և հէնց դրա համար եկել ենք քո աջակցութիւնը խնդրելու:

— Ես պատրաստ եմ ամեն կերպ աջակցել ձեզ, բայց ինչով և ինչպէս:

— Դու պէտքէ յանձն առնես թեմական

և օրիորդական դպրոցի տեսչական պաշտօնը այն
ևս ձրիաբար, վրայ բերաւ Ղ. Աղայեանցը:

— Ե՛ս, բացականչեցի:

— Այո, դու, ասաց թեմականը:

— Բայց մտածեցէք, բարեկամներս. մի կողմն
թողած, որ դուք վիրաւորումէք համեստութիւնս,
ինչպէս կարող էք դուք առաջարկել մի անփորձ
և դեռ կեանքի մէջ նոր ոտք կոխող երիտասարդի
մի այդպիսի ծանր և պատասխանատու պաշտօն,
որի համար պահանջվումէ և փորձառութիւն և
մանկավարժական հմտութիւն, որոնցից զուրկ
եմ ես:

— Այդ բոլոր առարկութիւնները մասին մենք
արդէն մտածել ենք և այնուամենայնիւ կանգ
ենք առել քեզ վրա: Մեզ հարկաւոր է մի անձն,
որ նախ համամիտ և համերաշխ լինի մեզ հետ,
տոգորված անկեղծօրէն ազգային առաջադիմական
ուղղութեամբ և համոզմունքներով. երկրորդ,
համարումն և յարգ ունենայ տեղական ժողովրդի
մէջ. երրորդ, համակրութիւն ունենայ առաջնորդի
և կաթողիկոսի կողմից (այդ ժամանակ առաջնորդը,
ինչպէս ասացինք, Անդրէաս՝ արքեպիսկոպոսն
էր և ամենայն Հայոց կաթողիկոսը, Քէորդ IV-ը).
չորրորդ, յօժարվի ծառայել գոնէ մի տարի ձրիա-
բար, որպէս զի ուսուցչական խումբը կարողանայ
նոյն ռոճկով մնալ. հինգերորդ, վարչական ընդու-
նակութիւն ունենայ: Գու որոշ չափով ունիս այդ

առաւելլութիւնները. դու տեղացի ես և Շուշում յարգված մի ընտանիքի զաւակ, ունիս մեծ կապեր. քեզ ճանաչում են լաւ կողմից առաջնորդը և կաթողիկոսը և յօժարութեամբ կը հաստատեն քո ընտրութիւնը: Գալով մանկավարժական հմտութեան պակասութեան, մենք կը լինենք քո օգնականները և այդ մասը մեր վրա կառնենք:

— Բայց հոգաբարձութիւնը կընտրի ինձ տեսուչ:

— Այո, մենք արդէն խօսել ենք և պատրաստել հողը. մնում է ստանալ քո համաձայնութիւնը:

Աղայեանցը և Թեմականը, որոնց եկաւ միանալու և ուսուցիչ Ալէքսան Յովհաննիսեանը (այժմ հանդուցեալ) շարունակեցին համոզել ինձ և խնդրել համաձայնութիւնս:

Ես տատանվում էի. վախենում էի ստանձնել այդպիսի մի պատասխանատու և ծանր պաշտօն, մանաւանդ Ս. Մանգիլեանի պէս յայտնի մանկավարժի տեսչութիւնից լետոյ, թէև գործելու մեծ եռանդ էի զգում:

Ես խնդրեցի ինձ ժամանակ տալ մի օր:

Ես գնացի խորհրդակցելու ընկերներիս հետ: Յովսէփ Տէր Մովսէսեանը, յայտնի մեր շրջանում «սիրելի Օսինկա» անունով, որդին յայտնի Տէր Բարսեղ քահանայի, ուսանող Պետրովսկի երկրագործական ճեմարանի, թունդ ազգասէր, սկզբում

ընդդիմացաւ և իր անկեղծութեամբ խորհուրդ չը տուեց ինձ, ասելով որ այդպիսի քայլը կարող են մեկնել անհամեստութեամբ: «Ի՞նչ կասեն մարդիկ, ասաց նա, երբ իմանան, որ Ղ. Աղայեանցի պէս մի փորձված մանկավարժի տեղ, տեսուչ է ընտրվել մի անփորձ ուսանող և երիտասարդ»:

Այդ միջոցին ներս մտաւ Ղ. Աղայեանցը, որ եկել էր Օսինկայի մօտ՝ խնդրելու նրան համոզել ինձ, իմանալով, որ նա, իբրև իմ մտերիմ և սիրելի ընկեր, ինձ վրա մեծ ազդեցութիւն ունի: Եւ հաղորդեցի Աղայեանցին Օսինկայի կարծիքը, բայց երբ Աղայեանցը իւր խրոխտ և համոզող ձայնով առաջ բերեց իր պատճառաբանութիւնները, Օսինկան զառնալով ինձ ասաց.— այժմ ես տեսնում եմ, սիրելի Համբարձում, որ դու պարտաւոր ես ընդունել առաջարկը:

Նոյն խորհուրդը տուին ինձ և բժ. Մարգար Առստամեանցը և իմ ընկեր ուսանող Գր. Իւզբաշեանը:

Ես որոշեցի ընդունել առաջարկը, միայն մի պայման դրի Աղայեանցին, երբ ես ընտրվեմ և հաստատվեմ տեսուչ, ես պէտքէ պաշտօնապէս առաջարկեմ նշանակել նրան իմ օգնական և նա պէտքէ ստանձնէ ամբողջովին մանկավարժական մասի ղեկավարութիւնը:

Աղայեանցը համաձայնեց:

Հոգաբարձութիւնը ընտրեց ինձ տեսուչ թե-

մական և օրիորդական դպրոցների միաձայն. չը
հակառակեց Այվազեան Կարապետ վարդապետը
և առաջարկեց եմ ընտրութիւնը ի հաստատութիւն
կաթողիկոսի առաջնորդ Անդրէաս արքեպիսկոպոսի
միջոցով:

Անդրէաս արքեպիսկոպոսը դեռ պաշտօնական
առաջադրութիւնը չստացած, Էջմիածնից շնորհա-
ւորեց հեռագրով ընտրութիւնս:

Չանցաւ մի ամիս և Գէորգ IV կաթողիկոսը
կոնդակով հաստատեց ինձ տեսչական պաշտօնի
մէջ:

Պէտքէ ասեմ, որ Անդրէաս արքեպիսկոպոսը
ճանաչում էր ինձ Թավրիզից, իսկ Գէորգ IV
կաթողիկոսը նոյնպէս ճանաչում էր ինձ, որովհե-
տե ես Մանկունի եպիսկոպոսի միջոցով Թավրի-
զից գրագրութիւն էի սկսել՝ Պարսկաստանում
հայոց Սահմանագրութիւն հաստատելու, թիւր-
քահայոց սահմանագրութեան նման:

Ես եռանդով ձեռնարկեցի նոր պաշտօնիս:
Աղայեանցի աջակցութեամբ վերջնականապէս կազ-
մեցի ուսուցչական խումբը, իբրև նոր ու-
սուցիչներ հրաւիրվեցին 1) Բժիշկ Մարգա-
րէ Առստամեանցը, որ խոստացաւ ձրիաբար աւան-
դել վերջին (IV դասարանում թեմական դպրո-
ցը բաղկացած էր այդ ժամանակ 3 պատրաստա-
կան և 4 հիմնական դասարաններից) բնագիտու-
թիւն և առողջապահութիւն 2) Գալուստ Մախ-
մուրեան և 3) Միխայէլ Յարութիւնեան, — ուսա-

նողներ, որոնք միջոցներ չունենալով շարունակել իրանց բարձր ուսումը, որոշել էին մնալ հայրենիքում մի երկու տարի, պարապել ուսուցչութեամբ և մի քիչ դրամ ձեռք բերել: Եւ ուսուցչական խումբը վերջնականապէս կազմվեց այսպէս 1) Լ. Առաքելեան տեսուչ և 8 դաս պատմութիւնից, 2) Ղ. Աղայեանց — օգնական տեսչի և ուսուցիչ հայերէնի, 3) Ալէքսան Յովհաննիսեան, 4) Յակոբ Խօջամիրեան. 5) Սիմէօն Հախումեան. 6) Նիկողայոս Տէր Աւետիքեան (այժմ վարդապետ), 7) Կարապետ Եղիլիսանեան, 8) Սամուէլ Գիւլգաղեան, 9) Բժիշկ Մարգար Առստամեանց, 10) Գաբրիէլ Ղուլիքեխայեան, 11) Գրիգոր վարժապետ, 12) Ներսէս Շահյամեան, 13) Յովհաննէս Իշխանեան, 14) Գալուստ Մախմուրեան, 15) Միքայէլ Յարութիւնեան, 16) օրիորդ Մովսիսեան, 17) Զառի բաջի (կարի և ձեռի ու ձեռագործի վարժուհի) և երկու այլ վարժուհիներ և օգնականներ, որոնց անունները այժմ չեմ լիշում: Որքան լիշում եմ ամբողջ ուսուցչական խումբը թեմական և օրիորդական դպրոցների համար բաղկացած էր 20 հոգուց:

Խումբը, բացի Աղայեանից և Գիւլգաղեանից, բաղկացած էր երիտասարդներից, լցված գաղափարական ձգտումներով. ծառայել հայ ժողովրդի վերածնութեան համար: Աղայեանցն ևս գրտնվում էր իր գործունէութեան ամենաեռանդուն

շրջանին մէջ և հայ լեզուի ուսուցման իր նոր մէթօդով, որ հակադրում էր Ս. Մանդրինեանի մտցրած մէթօդին, լուս ունէր հէնց այդ տարի պատրաստել թեմի ծխական դպրոցների համար ուսուցիչներ և վարժուհիներ: Թեմական տեսուչ Տէր-Գրիգորեանը շարունակ պնդում էր, որ մեր բոլոր ջանքերը պէտքէ ուղղված լինեն տալ իրան առաջիկայ տարին 10—15 ուսուցիչներ և վարժուհիներ: Աղալեանցն արգէն թեմական դպրոցի վերջին (1V) դասարանի աշակերտներին ստիպում էր շարաթը մի քանի անգամ փորձնական դասեր տալ պատրաստական դասարաններում:

Ամբողջ խմբի մէջ տիրում էր մեծ համերաշխութիւն. ամենքն եռանդով գործում էին. ես հետամուտ էի խիստ զիսցիպլինա պահպանել ամբողջ դպրոցի մէջ, թէ ուսուցիչների և թէ աշակերտների վերաբերմամբ: Ես մի անգամ, ստիպված այդ կարգապահութիւնից, հակառակ իմ ընկերական մտերիմ յարաբերութիւնների, քիչ էր մնացել արձակէի ուսուցչական պաշտօնից Սիմէօն Հախումեանին, որ ջրօրհնէքի տօների առիթով 15 օրվայ արձակուրդ էր խնդրել Թիփլիս գնալու և սակայն մնաց այդ տեղ մի ամիս. նրա դասերը ես էի տալիս, բայց նրա անճշտապահութիւնը պատժելու համար, զրկեցի նրան մի ամսվայ ուսնիկից և յայտնեցի իրան, որ եթէ անմիջապէս չը վերադառնայ, կարձակվի պաշտօնից: Եւ

երբ որոշված օրը գալով դպրոց, տեսայ, որ Ս. Հախումեանը դեռ չէ եկել, անմիջապէս պատու-
իրեցի քարտուղարին կազմել արձանագրութիւն
նրա արձակման մասին, բայց մի երկու ժամից յե-
տոյ Հախումեանը եկաւ և խնդիրը փակվեց, թէև
մի ամսվայ ռոճկից զրկվեց յօգուտ դպրոցի:

Պէտքէ ասեմ, որ այդ մի տարվայ (1880—
81 ուսումն. տ.) իմ ինչպէս և իմ համագործա-
կից ուսուցչական խմբի գործունէութիւնը կը մնայ
անջնջելի իմ յիշողութեան մէջ: Մենք գործում
էինք և դպրոցից դուրս շարունակ ժողովներ էինք
ունենում իմ տանը, կամ բժ. Մ. Առստամեանցի
և կամ Ղ. Աղաջեանցի ու «Թեմականի» մօտ,
ծրագիրներ էինք երկնում, վիճաբանում, յաճախ
նոյն խոսք սուր կերպարանքով, ազգային և հասար-
ակական զանազան խնդիրների մասին, մի խօս-
քով մենք ապրում էինք զաղափարական կեանքով,
կործում էինք, որ ընդունակ ենք սարեր տեղա-
հան անել և կործանել ու ոչնչացնել մեր առաջ
կանգնող խոչընդոտները:

Երիտասարդական և իգէալական երջանիկ և
քաղը օրերը, որոնք կը մնան յաւէտ անդառ-
նալի. . . :

Այդ զաղափարական գործունէութեան իբրև
գործնական հետևանք կարելի է նկատել այն, որ
ես նոյն տարին (1880 թ. գեկտ.) հիմնեցի Շու-
շում Կովկասի Հայոց Բարեգործական Ընկերու-

Թեան անգրանիկ ճիւղը (ընկերութիւնը նոր էր
ըացել իր գործունէութիւնը Թիֆլիսում), իսկ Սի-
մէօն Լախումեանցի հետ ձեռնարկեցինք հրատա-
րակել «Փորձ» ամսագիրը, որի հէնց առաջին հա-
մարը ենթարկվեց սեկվեստրի, գլխաւորապէս իմ
«Հողատիրութեան խնդիրը Անգրկովկասում» վեր-
նագրով լօղուածի համար: Մենք կազմեցինք և
մի ընկերութիւն՝ թիւրքահայերին օգնելու հա-
մար, գրգռած այն աղետարշ գիմումներից, որ Խզ-
գիրից մեզ անում էր Հմայեակ վարդապետ Ար-
շարունին:

Բայց դառնանք դպրոցին:

Հոկտեմբեր ամսին (1880 թ.) Եջմիածնից
եկաւ առաջնորդ Անգրէաս արքեպիսկոպոսը, որին
ընդունեցինք դպրոցում մեծ հանգէտով: Ես, իբրև
տեսուչ, ամբողջ դպրոցի և հոգաբարձութեան
կազմից մի մեծ ճառով ողջունեցի նրա գալուտը:
Առաջնորդը նոյնպէս մի երկար ճառ արտասանեց,
խոստանալով ամեն տեսակ աջակցութիւն ցոյց տալ:

Պէտքէ ասեմ, որ Անգրէաս արքեպիսկոպոսը
շատ լաւ, կորրեկտ և բարեացակամ վերաբերմունք
ցոյց տուեց ամբողջ ժամանակ գէպի մեր խումրը:
Հոգաբարձութիւնը չէր կամենում ինձ տեսչիս,
ճանչել իբրև անդամ իր կազմի, համահաւասար
իրաւունքով, ես բողոքեցի դրա գէմ և Անգրէաս
արքեպիսկոպոսը ոյժ տուեց իմ բողոքին և ստիպեց
հոգաբարձութեան՝ ճանաչել տեսչին միշտ համա-
հաւասար անդամ հոգաբարձութան:

Գպրոցը զուրկ էր թէ ֆիզիքական—բնագիտական կարինէտից և թէ աշակերտական գրագարանից: Ես աշխատեցի լրացնել այդ թերութիւնները, թէև հոգաբարձութիւնը շատ ժլատութեամբ էր բաց թողնում գումարներ:

Ուսուցչական ժողովների ժամանակ, երբ քննվում էին զուտ մանկավարժական հարցեր, ես նախագահութիւնը թողնում էի Աղայեանցին, բայց լաճախ ստիպված էի լինում միջամտել, որովհետև Աղայեանցը զկիտատօրական դիրք էր բռնում, երբ հակառակում էին իրան:

1882 թ. ապրիլին, թէ մայիսին, լաւ չեմ յիշում, Շուշի եկաւ Կովկասի նոր կառավարչապետ իշխան Գոնգուկով - Կօրսակովը: Ես զնացել էի Ղարաբաղի բէգերի հետ միասին նրան ընդ առաջ մինչև Խանի բաղը. այդտեղ, երբ ներկայացայ և նա իմացաւ, որ թեմական և օրիորդական գպրոցների տեսուչն եմ, լալտնեց, թէ կը գամ այցելելու ձեր գպրոցները: Եւ, լիրաւի, երկրորդ օրը իմաց տուին, որ պէտքէ գայ այցելելու: Ես չը գիտէի, թէ առաջ որ գպրոցն է գալու, օրիորդաց թէ թեմական, ուստի Աղայեանցին նշանակեցի օրիորդական գպրոցում ընդունելու, իսկ ես պատրաստովեցի ընդունել թեմական գպրոցում. մի և նոյն ժամանակ առաջնորդի համար պէտքէ թարգմանի պաշտօն կատարէի:

Գեռ նախորդ օրը Անգրէաս արքեպիսկոպոսը

և ես ներկայացանք իշխան կառավարչապետին Ղարաբաղի խանի աղջկայ տանը, ուր նա իջևանել էր: Այգտեղ Անդրէաս արքեպիսկոպոսը արտասանեց հաջերէն մի ճառ, որ պատրաստել էի ես և որ ուսներէն թարգմանեցի իշխանին: Այգ ճառի մէջ արքեպիսկոպոսը ընդհանուր գծերով շեշտեց, թէ ինչ է ակնկալուժ ընդհանրապէս երկիրը և ի մասնաւորի հայ ժողովուրդը նոր կառավարչապետից: Դոնդուկով-Վօրսակով շնորհակալութիւն յայտնեց և խնդրեց զբաւոր տալ իրան արքեպիսկոպոսի ճառի թարգմանութիւնը, որ և նոյն օրն և եթ ուղարկեցի իրան: Նա, առհասարակ, լաւ տրամադրված էր:

Ղ. Աղայեանցը դժուարանում էր ինքն ընդունել իշխանին օրիորդաց դպրոցում, եթէ նա իր այցելութիւնը այգտեղից սկսէր: «Ես չեմ կարող, ասաց նա, ուսներէն ողջոյնի ճառ արտասանել, իսկ հաջերէն արտասանել՝ անյարմար կը լինի. իշխանը կարող է կարծել, որ դպրոցում ուսաց լեզուի ուսուցիչ չկայ»:

Այգ դժուարութիւնը հարթելու համար ես խնդրեցի Շուշու գաւառապետ Դուբրովսկուն, որ լաւ ծանօթ էր ինձ, այնպէս կարգադրել իշխանի գալուստը, որ առաջինը այցելէ թեմական դպրոցը և առաջնորդին և ապա օրիորդաց դպրոցը: Այգպէս էլ եղաւ: Իշխանը եկաւ առաջ թեմական դպրոցը և կանխապէս կամեցաւ այցելութիւն

տալ Անդրէաս արքեպիսկոպոսին, որ ընդունեց նրան իր բնակարանի մուտքում, իսկ մեծ գունի մուտքում ընդունել էր նրան ամբողջ հոգևորականութիւնը: Երբ մտաւ առաջնորդարանի դահլիճը, թեմական դպրոցի երգեցիկ խումբը՝ Մահլամեանի ղեկավարութեամբ, երգեց հայերէն ուստական օրհներգը: Իշխանը ամբողջ ժամանակ կանգնած մնաց գգուխը բաց: Ես նկատեցի, որ նրա գէմքի վրա դժգոհութեան նշաններ կային, բայց նրանք անհետացան, երբ օրհներգի աւարտումից չետոյ խումբը երգեց ուստերէն «Боже, Царя Храни»:

Առաջնորդի մօտ սուրճով հիւրասիրվելուց չետոյ գնացինք դպրոց: Այդտեղ ես ընդունեցի նրան ուսուցչական խմբի և հոգաբարձութեան հետ միասին, արտասանեցի ողջոյնի մի ճառ, որին նա շնորհակալութիւն յայտնեց: Նա ցանկացաւ պատել դասարանները, հետաքրքրվեց իմանալ ինչ ծաւալով է անցնվում ուստերէն լեզուն, պատմութիւնը և աշխարհագրութիւնը, կամեցաւ տեսնել դասադրքերը և, ըստ երևոյթին, գոհ մնաց իր այցելութիւնից: Այդտեղից միասին գնացինք օրիորդական դպրոցը ոտքով (մօտիկ էր): Այդտեղ ես ներկայացրի իշխանին իմ օգնական Աղալեանցին և վարժուհիներին, որոնց թւում և զարաբաղցու կնոջ տարազով՝ Զառի բաջուսն. որի մախմարէ մինթանան, ալ մետաքսէ շապիկը իր

ուսկէ կօճակներով և գլխի ճակատանոցը՝ բաւական
ուշադրութիւն գրաւեց: Երբ ցոյց տուինք Զառի
բաջու հիանալի ասղենկար և ոսկեհիւս ձեռա-
գործները, նա հիացաւ: Ի՞նչ դասարանի աշակեր-
տուհիներին իշխանը ռուսերէն մի քանի հարցեր
տուեց. իմ քաջ աշակերտուհիները—և այդ տարի
աւարտող աշակերտուհիները Շուշու օրիորդների
ծաղիկն էին կազմում—շատ գեղեցիկ և անսխալ
պատասխաններ տուին և իշխանը շատ գոհ մնաց
ու հրամայեց ուղարկել քաղցրաւենիք:

Նոյն օրը կէսօրից յետոյ, իշխանի անունով
Անդրէաս արքեպիսկոպոսը և ես հրաւիրվեցինք
ճաշի և ես դարձեալ թարգմանի պաշտօն կատար-
եցի: ձաշը անցաւ շատ զուարթ և ուրախ:

Աննկատելի կերպով եռանդուն գործունէու-
թեան մէջ, վրա հասաւ մայիսը: Մօտեցան քննու-
թիւնները: Այդ տարի, ինչպէս ասացի, օրիորդա-
կան դպրոցը պէտքէ տար իր անդրանիկ պտուղը:
Շուշու ամենալաւ և արիստօկրատիք ընտանիք-
ների աղջիկները այդտեղ էին դաստիարակվում,
մինչ մի քանի տարի առաջ ազգային օրիորդական
դպրոցը արհամարված էր: Այդ տարի աւարտում
էին իրանց ուսումը օրիորդներ՝ Եկատերինէ Գո-
լուխանեան (այլա՛ տ. Բահաթրեան), Նունէ
Մարգանեան (տ. Եարամիշեան), Մայկօ Բահա-
թրեան (տ. Գաֆիեան), Հեղինէ Գանջեցեան (տ.
Աղամալեան), Հերսելիա Գանջեցեան (տ. Բաղդա-

սարեան—որ ամուսնութիւնից յետոյ շուտով մե-
ռաւ), Հեղինէ Առաքելեան (տ. Առստամեան),
Ոսկեհատ Թափրիզեան (տ. Մուրացան) և այլք,
որոնց անունները այժմ չեմ չիշոււմ: Սրանք ամեն-
քը գերազանց կերպով աւարտեցին իրանց ուսումը
և ես մեծ հաճությամբ ստորագրեցի նրանց դիպլոմ-
ները: Դրանցից մի քանիսը եղան հասարակական
գործիչներ և նոյնիսկ գրականագէտ:

Թեմական դպրոցում այդ տարի աւարտում
էին Փարսազան Տէր-Մովսէսեան (այժմ Մեսրոպ
Եպիսկոպոս), Վահան Դատեան (այժմ Խաչիկ վար-
դապետ), Սարգիս Ղուլիքեխայեան, Անդրէաս
Աբրահամեան, Բագրատ Տէր-Սահակեան (այս
երեքն ևս ուսուցիչներ դարձան), և այլք, ո-
րոնց անունները նոյնպէս մոռացել եմ: Դրանց
վկայականներն ևս ես տուի, յորդորելով շարու-
նակել ուսումը: Երկուսը՝ Փարսազանը և Բագրա-
տը հեռուեցին խորհրդիս, զնացին մտան Ներսէս-
եան դպրոցը (իսկ Փարսազան Տէր-Մովսէսեանը
այդտեղից էլ զնաց Գօրբատ և բարձր ուսումն
ստացաւ, լինելով Կ. Հ. Բարեգործ. ընկերութեան
թոշակաւոր, իսկ մնացածները հեռուեցին Ղ. Աղայ-
եանցի խորհրդին՝ անմիջապէս նուիրվել՝ ուսուց-
չական գործունէութեան:

Երկու Էպիսկոպոսներ զեռ թարմ են մնում իմ
չիշուութեան մէջ այդ ժամանակից:

Մի անգամ, թեմական դպրոցի վերջին դա-

սորանում ես պարագում էի բացակայ Ս. Հա-
խումեանի տեղ հայերէն լեզուից: Կամենալով
ստուգել, թէ աւարտող աշակերտները որքան ա-
ռաջագիմել են հայոց լեզուի և մանաւանդ շարա-
դրութիւն գրելուն մէջ, ես առաջարկեցի գրել
տեղնուտեղն մի շարագրութիւն և իբրև բնաբան
տուի հետեւեալ ասացուածք «Հարք կերին զագոխն
և որդոց ատամունք առին»: Ձը գիտեմ ինչու
այդ ասացուածք յանկարծ մտքիս եկաւ: Այդ դա-
սին եկել էր ներկայ լինելու «Թեմականը»: Աշա-
կերտներից մէկը յայտնեց, թէ չը գիտէ ինչ է
«ագոխը»: Ես յանկարծակիի եկայ. մոռացել էի այդ
բառի նշանակութիւնը. գիտէի, որ նա նշանակում
է ինչ որ մի թթու բան, բայց ինչպէս անուանել
աշխարհաբար, չէի յիշում, կամենալով ժամանակ
շահել, մինչև որ կը մտարեբեմ, ես սկսեցի միւս
աշակերտներին հարցնել. «դու էլ չը գիտես, Փար-
սադան, դու էլ չը գիտես, Վահան, Սարգիս և
այլն»: Գուրս եկաւ, որ ոչ ոք չը գիտէ: «Լաւ,
ասացի ես, ես ձեզ կօզնեմ. ագոխը թթու բան
է, ուտելիք է. դէ, յիշեցէք»: Գարձեալ ոչ ոք
չիմացաւ:

«Թեմականը» հասկացաւ, որ ես ևս կամ չը
գիտեմ կամ մոռացել եմ աշխարհաբար անունը,
քմծիծաղ տուեց և սկսեց օգնել: «Տղերք, ասաց
նա, երբեմն բօզբաշի մէջ ինչ թթու բան են
ձգում»: Մինը ասաց. «սերկեիլ», միւսը «նուռն»,

«այլըուխարա»։ Բայց ես արդէն մտաբերեցի։ «Գէլաւ, ասացի, ես ձեզ կասեմ. «ղօրա, ժուռ»։ Եւ պատուիրեցի, որ ամեն մինը բացատրէ այդ ասացուածի փիլիսոփոյական իմաստը։

Աշակերտներից մինը՝ Վահան Գաղեան (Խաչիկ վարդապետ) շատ չարաճճին էր և «օլինշագ», ինչպէս ասում են։ Մի անգամ, երբ տեսչական սենեակում Դստած էի, վերակացուն ներս վազեց և ասաց. «պարոն տեսուչ, Վահան Գաղեանը ուշաթափ է եղել»։ Ես անմիջապէս վազեցի դասարան և տեսայ Վահանին ուշաթափ դրութեան մէջ, զալկացած և խուստ հնչիւններ արձակելիս։ Բարեբաղդաբար բժ. Առստամեանը զպրոցումն էր. կանչել տուի, իսկոյն եկաւ։ Մինչ այդ մենք ջուր էինք սրսկում, որ ուշի բերենք, բայց զուր։ Բժիշկը փոխադրել տուեց տեսչանոցը, սկսեց զըննել, ջուր սրսկել, նաշատրի սպիրտ դէմ անել քրթին և այլն։ Յանկարծ, նա պռռաց. «այ, դու, անպիտան կօմեղիանդ, վեր կաց, բաւական է, ինչ խաղ ես խաղում»։ Բանից դուրս եկաւ, որ Վահանը դասը չիմանալով և կարծելով, որ այդ օր ուսուցիչը չի հարցնի իրան, իսկ երբ սա հարցրել էր, գիմել էր այդ միջոցին՝ խուսափելու համար և այդպիսի մեծ ճարպիկութեամբ կեղծել էր ուշաթափութիւն։ . . . Ի հարկէ, Վահանը կրեց արժանաւոր պատիժ, բայց քննութիւններն շատ լաւ տուեց և ստացաւ զիպլօմ։

Վերջանում էր ուսումնական տարին և եօ
արդէն խօսում էի ուսուցիչների հետ մտածել
նոր տեսչի ընտրութեան մասին և առաջարկում
էի խնդրել հոգաբարձութեան ընտրել Ղ. Աղայ-
եանցին տեսուչ: Նրանք խնդրում էին, ինքն Ա-
ղայեանցն ևս, որ ես մնամ և շարունակեմ: Ես
բացէբաց մերժեցի, որովհետեւ ընտանեկան և
անձնական գործերս թոյլ չէին տալիս: Սակայն
ուսուցիչներից մի քանիսը՝ Սիմէօն Հախումեան,
Ն. Տէն-Աւետիքեան, Կ. Էդիլխանեան և այլք, գէմ
էին Աղայեանցին, ասելով, որ նա բռնապետական
ձգտումներ ունի: Գէմ էր և Անդրէաս արքեպիս-
կոպոսը, որի հետ ես խօսեցի. նա ասաց, թէ կա-
թողիկոսը չի հաստատի Աղայեանցին: Սակայն ես
այն համոզումն ունէի, թէ Աղայեանցը ամենա-
յարմար աեսչացուն է, ուստի և սկսեցի պնդել,
համոզել Անդրէաս արքեպիսկոպոսին և հոգաբար-
ձութեան՝ ընտրել նրան տեսուչ: Առաջնորդը իր
կողմից պնդում էր, որ ես շարունակեմ այսու-
հետեւ ոռճկով: Ես ասացի, որ խնդիրը ոռճկի
մասին չէ, այլ մերժում եմ այն պատճառով, որ
գտնում եմ, թէ անյարմար է, երբ թեմական
գպրոցի տեսուչը մասնագէտ-մանկավարժ չէ:

Երկու օրից լետոյ Անդրէաս արքեպիսկոպոսը
կանչեց ինձ և լայտնեց, թէ ինքը գտել է մի լաւ
եւթ. գպրոցը ինձ միջոց կը տայ զնալ Քերմանիա
և 3 տարի ուսանել մանկավարժութիւն. պաշտօ-

նապէս ես կը մնամ տեսուչ, իսկ դպրոցը կը կառավարի Աղայեանցը, իբրև իմ օգնական: Երեք տարուց լետոյ ես պէտքէ գոնէ 3 տարի տեսուչ թիւն անեմ, տարեկան 1200 ռ. ուճիկով:

Ես վճռապէս մերժեցի այդ առաջարկը և պնդեցի իմ առաջարկի վրա: Առաջնորդը զիջեց և ասաց. «Դու գիտես, եթէ գրանից որևէ չարիք կամ վնաս ծագի, թող ծանրանայ քո խղճմտանքի վրա»: Նա չէր համակրում Աղայեանցին:

Երբ այդ լուրը տարածվեց, որ ես Աղայեանցին եմ առաջարկում իբրև տեսուչ, ուսուցիչների մեծ մասն եկաւ ինձ մօտ և խնդրեց, որ ես գոնէ Աղայեանից ազնիւ խօսք առնեմ, որ նա ներկայ խումբը կը թողնէ անփոփոխ: Նրանք ինձ լայտնեցին, որ Աղայեանցը մտադիր է հեռացնել Ս. Հախումեանին, Ն. Տէր-Աւետիքեանին, Կ. Է. գիլիսանեանին և, կարծեմ, նաև Յ. Խօջամիրեանին և նրանց փոխարինել այդ տարի աւարտող աշակերտներով (Ս. Ղուլիքեխայեան, Ա. Արբա-համեան, Վահան Գաղեան): Ես չը հաւատացի այդ լուրերին և երբ Աղայեանցին տեսայ ու հարցրի, նա ասաց, որ սխալ է, այդպիսի բան չը կայ: Այն ժամանակ, ես լայտնեցի նրան, որ ինքը կը հաստատվի տեսուչ, միայն ինձ ազնիւ խօսք պէտք է տայ, որ ուսուցչական խմբից ոչ ոքի չի հեռացնի գոնէ առաջին երկու տարին: Նա խոստացաւ և ազնիւ խօսք տուեց: Միամտված, ես

ևս միամտացրի ուսուցիչներին և ազնիւ խօսք տուի, ոչ մի փոփոխութիւն չի լինի և պաշտօնապէս առաջարկեցի հոգաբարձութեան՝ ընտրել Պ. Աղայեանցին տեսուչ իբրև ձեռնհաս և հմուտ անձն: Ընտրութիւնը կատարվեց. առաջնորդը առաջարկեց կաթողիկոսին ի հաստատութիւն:

Այդ միջոցին, յունիս և յուլիս ամիսներին, Շուշում տեղի ունեցաւ մի մեծ դէպք. բացվեց ըէպիսկոպոսի գաղտնիքը: Նոր նշանակված վերատեսուչ Նիւրիինգը, որի աշակերտն էի եղել ես, երբ ուսանում էի Բագրի ըէպիսկոպոսի գաղտնիքը, չունենալով դեռ սպառաքալ ուսուցչական խումբ բացւող ըէպիսկոպոսի համար, հրաւիրեց ինձ օգնել իրան՝ քննութիւնների ժամանակ և ժամանակաւորապէս աւանդել ֆրանսերէն և աշխարհագրութիւն: Ես ընդունեցի առաջարկը: Երբ քննութիւնները կատարեցինք և վերջնականապէս պարզվեց, թէ քանի աշակերտ կարող են ընդունվել (խնդրատուների թիւը 1000-ից անցնում էր, բայց կարելի էր ընդունել միայն 250 հոգի, որովհետև այդ տարի բացվում էին միայն 3 դասարան), կատարվեց բացման հանգիստաւոր ակտը, որի ժամանակ ես, թէ իբրև ներկայացուցիչ Ղարաբաղի թեմական գաղտնիքի և Շուշում հայ հասարակութեան և թէ իբրև քարտուղար մանկավարժական ժողովի արտասանեցի մի ռուսերէն ճառ այն մասին, թէ ինչ տեսակ ուղղութիւն պէտքէ ունենայ ըէպ-

լական դպրոցը, եթէ կամենում է անդական ժողովրդին և պետութեան օգտակար լինել և արժանաւոր քաղաքացիներ պատրաստել:

Չը գիտեմ ինչու գիրեկտօր Նլւլլինգը ուղարկել էր այդ ճառը ուսումն. շրջանի հոգաբարձու Եանովսկուն, որ լանդիմանութիւն էր գրել նրան, թէ ինչու թող է տուել այդպիսի մի արմատական ոճով արտասանած ճառ:

Այա օգոստոսի վերջերին ես գնացի Թիֆլիս, մասնակցելու Հայոց I ընդհանուր Ասուցչական ժողովին, իբրև պատգամաւոր Ղարաբաղի թեմական դպրոցի: Թէև Աղայեանցի հաստատութեան կանգակը գեռ չէր եկել, բայց ես լանձնեցի նրան դպրոցները և մեկնեցի:

Սեպտեմբերի սկզբին Թիֆլիսում լուր ստացայ, որ Աղայեանցը հաստատվել է տեսչի պաշտօնում. բայց իր խօստումը չէ կատարել. նա արձակել է Ս. Հախումեանին և ընկերներին և նրանց տեղ ուսուցիչ հրաւիրել նորաւարտ աշակերտներին:

Ինձ վրա ծանր տպաւորութիւն թողեց Աղայեանցի այդ վարմունքը. որ լետոյ պատճառեղաւ և մեծ երկպառակութիւնների, այնպէս որ ինքն Աղայեանցը ստիպվեց մի տարուց լետոյ հրաժարական տալ և հեռանալ Շուշուց: Խումբն ևս ցրվեց:

Կարող եմ ասել, սակայն, առանց համեստութեան դէմ մեղանչելու, որ 1880 - 81 ուսումն.

տարին, իմ, Աղայեանցի և ուսուցչական խմբի
Համերաշխ աշխատակցութիւնը ստեղծել էր մի
այնպիսի գաղափարական միջնորդ, որի նմա-
նը, գուցէ բնաւ չէ ունեցել Ղարաբաղի թեմա-
կան դպրոցը:

Աերապրելով 33 տարի առաջ ունեցած լիշո-
ղութիւններով, այսօր ես պէտքէ ցաւ լայտնեմ,
որ դեռ 33 տարի առաջ նկատված թերութիւնը՝
այն է թեմական դպրոցի ապահովութեան և նոր
շինութեան խնդիրը մնում է անլուծելի:

Իցէ թէ, այս տարի, երբ տօնում ենք Հան-
գիսաւորապէս նրա 75-ամեայ գոյութեան լօբել-
եանը, վերանան այդ թերութիւնները և այդ ար-
դիւնաւէտ Հաստատութիւնը գառնայ Ղարաբաղի
Հայութեան Հաստատ և մշտական լուսի տաճարը,
առանց երբէք վախ ունենալու, թէ մի օր կարող
է պակասել այդ լոյսը տարածող զամբարի ձե-
թը. . . :

Հ. Առաքելեան

ԳՊՐՈՑԵԿԱՆ ՅՈՒՇԵՐԻՅ

Տասնիններորդ դարի վերջին կիսում հայ գիւղացին դեռ շատ քիչ գաղափար ունէր ուսումնարանի և ուսման մասին. և նա իր որդուն աւելի շուտ դաշտի ու այգու գործն էր սովորեցնում և 17—18 տարեկան հասակում ամուսնացնում, քան մտածում ուսում տալու:

Այժի էր ընկնում մի արտօնեալ դաս, որին միայն կարծես տւած էր ուսում առնելու իրաւունքն ու մենաշնորհը:

Դա գիւղական քահանայի, տանուտէրի, մասամբ և խոջայի կամ վաշխաոււի դասակարգն էր: Բայց այդտեղ ևս պարտադիր չէր ուսումը, այլ կամովին: Եւ շատ անգամ այդ «արտօնեալ» դասակարգի զաւակները ոչնչով չէին տարբերուում հասարակ գիւղականի զաւակներից: Հարկադրաբար—և անշուշտ կարծես հարկադրաբար՝ ուսում էր ստանում քահանայի այն որդին միայն, որը պէտք է պատրաստէր ժառանգելու հօր քահանայութիւնը. խոջայի այն որդին, որի վրայ հայրն առանձին շնորհ ունէր ու նրան էր

հաւատում իր հաշիւներէ սեն ու սպիտակը ջոկելու, կամ քաղաքում փոճառական դառնալու ժառանգականութիւնը:

Այդպէս չէն դատում, սակայն, մի կարգ խոջաներ ու վաշխառուներ: Նրանք շատ էլ հաշի ու մուրհակի երկրպագու չէին: Նրանց նշանաբանն էր. — գարնանը շրթին ծաղկեց՝ այդ քեզ համար տարեկուլու. տարին շուռ տուաւ, մէկ էլ ծաղկեց՝ այդ էլ տարեվերջ: Պայման ունիս մէկի հետ՝ դրանով հաշիւի ժամանակդ. տարի ես ուզում հաշեել՝ ահա քեզ հաշիւ. . . փող ես շահով տալիս՝ վերցրու մի փայտ, վրան գծեր քաշիր դանակով — հինգ, տասը, հարիւր՝ որքան կամենում ես և որքան, դիցուք, փող ես ուզում տալ մէկին և դիր փայտը մի յայտնի տեղ, մի պահարանում ու ժամանակին հանիր, փողդ ստաց. . . չէ, հարկադրեաճ ես ստարագրութիւն դնելու՝ մի թղթի վրայ՝ մատիդ ծայրը թաթախիր թանաքով ու դիր անւանդ առաջ, էլ երբ կը համարձակուս ուրանալ, որ ձեռքդ այնտեղ չէ:

Այս մեռելութեան մատնել իր որդիներին սակայն չէր ուզում հայրս: Նա ուզում էր և մտքումը գրել էր որդիներից որը հասակն առնի՝ անպատճառ քաղաք ուղարկի և ուսում տալ: Նա իր եղբայրներին շարունակ քարոզում էր ասելով՝ սով կարգալ, նա մարդ ա: Եւ այս համոզումով էլ նա ուզում էր ինձ քաղաք ուղարկել և դպրոց տալ կարգալու:

Չէին համոզուում եղբայրները:—Մենք գիւղական մարդիկ ենք, ասում էին, մեզ ինչ կը սազայ ուսումը: Չէ: Ի՞նչ փախել ես գնացել Քանձասարալ վանքում կարգացել՝ հերիք չէ, ուզում ես տղորցդ էլ քաղաք տանէս կարգացնես: Չենք ուզում:

Հայրս, սակայն, անյողղոցդ էր իր խօսքին և ասաց.

— Ձերն էլ կը տանենք. երբ մի փոքր մեծանան՝ նրանց էլ կը տանենք: Ուսումն այսուհետև հարկաւոր է. էն հին ժամանակները գնաց. պէտքէ անպատճառ երեխօրցն ուսում տանք:

— Չէ, որ չէ: Իմ երեխաս երբ է հասնում, որ տանենք: Եդ ծախքերին մենք չենք կարող գէժ կենալ, ուզում ես՝ բաժանւիր մեզանից, լետոյ:

Ճար չեղաւ: Զուր էր աշխատում խեղճ մարդը համոզել նրանց: Առաջարկուեթիւնը կտրուկ էր:—Նա կամ պիտի եղբայներից բաժանւէր՝ մեզ ուսում տար, կամ պիտի մեզ զրկէր ուսումից և մնար անբաժան եղբայր:

Եւ նա գերակշռեց եղբայրներից բաժանւելը, քան իր խօսքից լետ դառնալը:

II

Ես արդէն աշակերտ էի թեմական գրպոցի: Հայրս ինձ տւել էր մի պայտառի տուն, քա-

դաքի վերին ծայրում, կազարմի տակ: Այնքան
հեռու էր ուսումնարանից, որ մինչև տեղ հաս-
նելս թուքս ցամաքում էր: Իսկ երբ չոզնած
տուն էի հասնում և տեսնում, որ արդէն տանե-
ցիք ճաշել են և ինձ համար մի երկու կտոր ցա-
մաք հաց պահել, կամ՝ եթէ կերակուր էին եփել՝
մի աման էլ սառած կերակուր, դեռ ճաշի չնըս-
տած և մի երկու պատու չկերած, հէնց որ ձեռ-
քըս դէպի ջրի փարչն էի տանում՝ տանափրօջս կաղ
պառաւ քոյրը գալիս էր հացը վերցնում առաջիցս:

— Ինչի՞ ես վերցնում. ասում էի:

— Մի անգամ չես դնում, ասում էր, մի
կուժ ջուր բերելու . . .

Երբ երեկոյեան մի կէս ժամ աւել նստում
էի դաս սովորելու, վեր էր կենում և փնթփըն-
թալով ճրագը հանգցնում:

— Ինչո՞ւ ես հանգցնում, ասում էի:

— Արովհետեւ մի անգամ մի գրւանքայ նաւթ
չես առնում բերում քեզ համար դաս սովորելու:

Իսկ գիտէի որ հայրս տալիս էր ամեն ինչը:

Իմ երեսս չէր կտրում դիմադրել և վախում
էի հօրս բան գրել այդ մասին: Արովհետեւ նա
պայտառի հետ շատ սիրով էր, համարեա թէ եղ-
բայրացած, և խելքս այնքան էր կտրում, որ եթէ
հօրս չայանեմ կաղ պառաւի արարմունքը և նա
գրի պայտառին՝ իմ բանս աւելի վատ կը լինի և
վերջիվերջոյ թէ նրանց եղբայրութիւնը կը քանդւի

և թէ ես նրանց տանից զրկւելով՝ կը զրկւեմ ուսումից:

Համակերպւեցայ զրութեանս հետ, հաշուեցի... Տեսայ, որ պառաւը ձեռք չի քաշում ինձանից — ինչ անեմ, ասացի, կը գնամ ջուրը:

Պայտառի աշակերտ Սաքանը, որ ինձանից երեք չորս տարով մեծ էր, մի շատ բարեխիղճ ու պատւական տղայ էր: Ամեն երեկոյ ու առաւօտ գործից լետ գառնալուց կամ մինչև գործի գնալը պիտի գնար երկու կուժ ջուր բերէր քաղաքի հորերից, կամ գրսի ազբիւրներից, իսկ կիրակի օրը եօթը կուժ ջուրը պարտաւորական էր նրա համար, որ պիտի բերէր Գարաբուլաղից և կարասը լցնէր՝ էն շաբաթը թէյի համար բանացնելու:

Այդ ժամանակները քաղաքի հորերից ջուր տանելը մի կրակ էր: Պիտի խնդրէիր, աղաչէիր, մի ժամ մէկի դարւազում կուժն ուսիդ պուրնդնած տղասէիր, որ քեզ մի կուժ ջուր տային:

Իմ բախտն այնտեղ էր բան տւել, որ Սաքանի պէս «ջրի ընկեր» ունէի: Նա ամեն գնալուց ինձ հետը տանում էր և օգնում էր լիսուն վաթսուն գազ խորութեան հորերից սառինջով ջուր հանելու և կուժս լցնելու:

Հենց որ մի առաւօտ չէի գնում՝ կէսօրին հացս էլի շուտ էին հաւաքում առաջիցս, իսկ երբ երեկոյեան չէի գնում՝ ճրագը՝ դեռ անկողին չբժտած՝ հանգցնում էր պառաւը:

Իսկ ինչ կարող էի անել ես մի ժամ առա-
ւօտը, մի ժամ իրիկունը ջրի ճանապարհին կորց-
նելուց, ինչպէս, երբ և որքան ժամանակ կարող
էի ունենալ դաս սովորելու:

Թերացայ. . . ու մի անգամ երբ աշխարհա-
գրութեանս դասը լու չէի իմանում, (ախ որքան
ես նեղուժ ու տանջուժ էի այն անիծեալ գե-
տերի անուաններն անգիր անելուց) ուսուցիչը պա-
հանջեց որ գուրս գամ ու քարտեզի վրայ ցոյց
տամ: Ես երկիւղեցս դողալով գուրս եկալ և գնա-
ցի կանգնեցի քարտեզի առաջ: Քեռ ոչինչ չհարց-
րած՝ ուսուցչի աչքն ընկաւ իմ բլուզի ուտերին
և տեսնելով ծակած, ծրորած ու տակից սպի-
տակ շապիկը երևալիս՝ հարցրեց.

— Ի՞նչ է այդ, ա՛յ տղայ. ինչ գոռ է հա-
սել ուտերիդ, որ այդպէս ծակել է:

Ես կարմրեցի ու ոչինչ չպատասխանեցի:

— Քեզ եմ հարցնում, ինչ է այդ:

Ես գարձեալ չպատասխանեցի: Ոչ թէ ուսուց-
չին յայտնելու կամ չյայտնելու պատճառով էր, որ
լսեցի, այլ ինքնասիրութիւնս թող չտուեց, որ
գաստրանում, ընկերներիս առաջ, յայտնէի թէ՛
տանտիրոջս համար այնքան ջուր եմ կրել, որ
ուսս ծակել է:

Երբ ուսուցիչը երրորդ անգամ և բարկացած
կրկնեց հարցը՝ ընկերներիցս մէկը նստած տեղից
բարձր ձայնով ասաց.

— Արթուր, նա ամեն օր տանտիրոջ համար ջուր է կրում: Մեր հարևանի տանն է կենում, ես տեսել եմ:

Ինքնատիրութիւնս սաստիկ վիրաւորեց ընկերոջս արած այդ մերկացումից, և կարմրելուց երեսս սկսեց այլել կրակի պէս:

Ուսուցիչը նկատելով, որ սաստիկ ալլալուել եմ, ասաց.

— Գնա՛ տեղդ նստի՛ր:

III

Գպրոցի վերակացուն՝ Յակօբջանը, որին նաբաշաթ էլ էին կոչում, իր ընաւորութեամբ մի սլովիկ և շատ գիւրամտաչելի անձնաւորութիւն էր աշակերտների համար: Մանաւանդ նա աւելի սիրում էր գիւղացի աշակերտներին, որովհետեւ նրանք արձակուրդներին վիւղը գնալուց նրա համար ընծաներ էին բերում՝ հաւ, ճուտ, գաթա, ազանձ, չորաթան, լոբի և այլն և նա ծնողների առաջ իրան ցոյց էր տալիս իբրև ուսումնարանի բոլոր կապ ու քշկոռն իր ձեռքին. . .

Գրո՛ հակառակ աշակերտների համար համարեա թէ մի հրէշ էր գպրոցի ծառան, Մարգիտպերը, որովհետեւ նա դատամիջոցներին ջուր էր տալիս միայն այն աշակերտներին, որոնք իրենց առն գնացած ժամանակ նրան փող և ալլ ընծաներ էին բախշում, իսկ որոնք չէին տալիս՝ բոպէներով հերթի էր կանգնեցում և դռնովը մըտ-

նելուց այնպէս սրտին գալիս, որ աշակերտը, եթէ ետևում մի ուրիշը չլինի կանգնած՝ մէջքի վրան պիտի գեանին զարնւի ու զլուխը տասը պատառ դռնայ. . . Ջրի սովն էր պատճառ, նա էլ չէր մեղաւոր: Երեք հարիւր աշակերտներին մենակ նա էր ջուր տալիս: Շատ անգամ երկու երեք դասամիջոց անցնում էր և աշակերտը—ծարձու աշակերտը դեռ Մարդի-ապօր քաղցր ուշադրութեանը չարժանացած: Հենց որ աչքին առած մէկը մօտենում էր՝ իսկոյն բզակում էր.

— Էլի եկեր, սլեթա... ինչ պինդ ճակատ ունես:

Ես էլ եմ շատ նրա բռունցքին ենթարկւելի...

Ինձ հետ դասարանում պատահած գէպքի երկրորդ թէ երրորդ օրը Յակոբջան վերակացուն մտաւ դասարան և իրեն յատուկ բարձր ձայնով աչքերի տակը գողգողցնելով կանչեց.

— Տէր-Սարգսեան, նամակ կը գրես՝ հայրդ գայ:

Ես լռեցի. իսկ ինձ մօտ նստած ընկերս աւելի վազվազկոտ գտնւեց նրան հարցնելու պատճառը:

— Քեզ ինչ տեղդ նստիր. — բարկացաւ վերակացուն:

Ես նեղացայ, որ ընկերս ինձ կանխեց. չիմացայ՝ շփոթւեմ վերակացւի յայտարարութեան վրայ, թէ ընկերիս միջամտութեան:

— Քեզ եմ ասում, այ տղայ, լսեցիր.—
կրկնեց նա:

— Հն, վարժապետ լսեցի... բայց ինչի՞ հա-
մար է՝ չգիտեմ: Ասացի ես կամաց մօտենալով
վերակացւին:

— Որ կը գայ՝ կիմանաս:

Նս կարծեցի թէ մի մեծ լանցանք եմ գոր-
ծել և հօրս կանչում են ինձ պատժել տալու հա-
մար, և հարկադրւած եղայ վերակացւի ետից
ձեռք չբաշել, մինչև չիմանամ պատճառը:

— Աշխարհագրութեան ուսուցիչք էն օրը
որ դաս է հարցրել չես իմացել, լետոյ քեզ կան-
չել է դուրս և տեսել է ուսերդ ծակած, գնա-
ցել է հայրիկին (Խորէն Ստեփանէին) ասել, նա
էլ բարկացել է, թէ ինչո՞ւ, աշակերտը գրաստ է,
որ ջուր է կրում, գրեցէք հայրը գայ:— Իմացոր,
դէ գրիր գայ:

— Այն, վարժապետ, բա որ գրեմ գայ,
ախր ինձ այնտեղից կը հանի և տուն կը տանի. այն
ժամանակ ես ուսումից զրկւեմ:

— Ձեռ զրկւիլ, ինչ ես լիմար լիմար դուս
տալիս. ինչո՞ւ, էլ տուն չկա՞յ. հենց էն քոստ
նալբանդի տունն է էս քաղաքում:

Գրեցի հօրս, բայց առանց պատճառը լայտնելու:

Դասարանում այլ ևս դադանիք չէր, որ ես
ջրկիր եմ և ուսս կուժը տարել է:

Չարածճի ընկերներս, մանաւանդ քաղաքացի-

ները, ինձ ծաղրում էին՝ շուշի, որիս—որ կանչելով, որ նրանց հասկացողութեամբ թարգմանուում էր լիմար, ազէտ. . .

Իմ ինքնասիրութիւնը սաստիկ վիրաւորուում էր այդ բանից և իմ տեղ ուրիշը լինէր՝ նրանց անարգական վարմունքը չէր տանի ու կը թողնէր ուսումնարանը և կը փախչէր: Բայց այդ ես չէի անում, որովհետեւ սաստիկ սէր ունէի գէպի ուսումը:

Մի բան միայն, որ ինձ համար ուրախալի էր, այդ ան էր, որ ես փոքր տեղովս աւելի լաւ էի լւանում Խորէն Ստեփանէի «Հայկական Աշխարհի» մամուլի տառերը, որն այդ ժամանակ տպւում էր դպրոցի տպարանում, քան ինձանից մեծ և քաղաքացի ընկերներս: Կրա համար էլ ինձ շատ զովում էր Տէր-Բալան, «Հայկական Աշխարհի» միակ շարողն ու տպագրողը:

Մի անգամ, սակայն, մամուլը լւանալիս աչքիս ընկաւ լուսամուտի առաջ ԽԻՄԵԱՆ ՀԱՅՐԻԿԻ «ԱՐԾԻԻ ՎԱՍՊՈՒԻՐԱԿԱՆԻ»-ի մի տետրակը և ես ուզեցայ վերցնել, բայց Տէր-Բալան նկատեց և ձեռքիցս առաւ, գլխիս խփեց, թէ ինչ ես անում, Հայրիկը (Ստեփանէն իրան հայրիկ էր կանչել տալիս) կիմանայ՝ քեզ կը սրտոժէ:—Ուզում եմ կարգալ և լետ տալ, ասացի: Չաւեց. և իմ մտքում շնորհակալ եղայ, որ նա ինձ դեռ զող չանւանեց և այդ մասին Ստեփանէին չզանգատեց:

IV

Բնաւորութեամբ կրքոտ և սաստիկ դիւրա-
րորբոք մի մարդ էր Խորէն Ստեփանէն և ես
վախու՛մ էի թէ՛ հայրս գալուց ինձ չդնէր ձեռ-
քին ու ասէր թէ՛ վեր առ տար, մենք ջրկիր ա-
շակերտ չենք կարող պահել ուսումնարանում:

Աչքս այդքան վախեցել էր:

Իսկ իմ վախն աւելի կրկնապատկեց, երբ
մի անգամ մի աշակերտի, հասարակ մի շարու-
թեան համար վեր կոխել տւեց բոլոր աշակերտ-
ների առաջ և գողցանելով այնպէս ճիպոտհարել
տւեց, որ գողոցի վրայ դպրոցի հոգաբարձուն
հասնելով սաստիկ նեղացաւ, թէ ինչ իրաւունք
ունիս աշակերտին ծեծում ես: — Իմ գործն է
ասաց, վալրենիներ, գնացէք. . . Քիչ մնաց, որ
տեսուչ ու հոգաբարձու իրար հետ ընդհարւէին,
բայց հոգաբարձուն իմանալով նրա տաք բնաւո-
րութիւնը՝ աւելի խոհեմ գտնւեց շուտ հեռանա-
լու, քան կուէի պատճառ գառնալու. . .

Նա առհասարակ չէր կարողանում հաշտել
այն մտրդկանց և իշխանաւորների հետ, որոնք
խառնւում էին իր կարգադրութիւններին և իր
խռովկոտ բնաւորութեամբ շարունակ ընդհարածան
մէջ էր լինում ժամանակի առաջնորդ Սարգիս Ե-
պիսկոպոս Զալալեանցի և հոգաբարձուների, նա-
մանաւանդ հոգեւորական դասի հետ. . .

Վերջապէս եկաւ հայրս և ինձ համար դատաստանի օրը պիտի բացւէր.

Ամենից առաջ նա իհարկէ տեսաւ Յակօբջան վերակացւին, իմացաւ իրան բերել տալու պատճառը, յետոյ ներկայացաւ տեսչին:

— Դ՛նէք, վայրենաբարոյ զարաբաղցիներ, երեսոյ էք կարգացնում, թէ ջրկիրութիւն սովորցնում,—ասաց նա իր խրոխտ ձայնով հօրս տեսնելուց.—հանեցէք նրան այգտեղից և տւէք մի կարգին տուն, ափսոս է, շնորհալի երեսոյ է, թողէք կարգին ուսում ասնի. . . գիւղացի տղաներ շատ չկան՝ մի քանիսը՝ այն էլ այգպէս. . .

Վերջն այնպէս մեղմացաւ Ստեփանէն, որ ասես այն տաք խօսող մարդը չլինէր և սկսեց խորհուրդներ տալ հօրս, թէ ինչպէս պէտք է պահպանել երեսալին, որ նա ուսումից յետ չմնայ:

Ինչ ասէր հայրս: Իմ ծակած ուսերը տեսնելով նա աւելի էր վիրաւորուել պայտառի տան վարմունքից: Եւ տեսչի մօտից դուրս գալով գնաց ուղիղ մեր երկու գիւղացի գինեվաճառ Ղազարի խանութը:

— Ղազի, ասաց, խանութիդ ետևում տեղ կը լինի երեսան բերեմ թողնեմ այգտեղ մնայ մինչև արձակուրդը. մի ամիս է մնացել, կը դալ տուն, սեպտեմբերին հեշտ է:

— Ինչո՞ւ չէ, քեզ փեշքեաշ. եթէ յարմար ես տեսնում՝ ես չեմ խնայում: Միայն թէ՛ կին չկայ,

եփող, թխող, լւացող, կարկատող չունեմ, մի քիչ դժւար է. բայց չեմ խնայում, խանութի ետեւում մի փոքր սենեակ կայ՝ իրան լինի, ինչ ուզում է անի:

— Ամեն ինչ գիւղից կը բերեմ, կարճ ժամանակ է, մի կերպ կը կառավարւի. . . ինչ անեմ, քննութիւններին մի ամիսէ մնացել, կիսատ թողնեմ վեր առնեմ գնամ տուն: Ձեմ տանել. մի կերպ պիտի անես. . .

— Համեցէք, խնդրեմ... ասում եմ, որ չեմ խնայում:

Տեղափոխվեցայ ավգտեղ:

Ազատ էի, գոնէ, համեմատաբար ազատ և աւելի յարմարութեան մէջ ինձ համար դաս սովորելու քան պայտառի տանը, թէև ինձ մենակ անհանգստութիւն պատճառողը գինետան ամենօրեայ աղմուկն ու հասարակութեան տականքների արբեցողութիւնն ու զգւելի կեանքն էր:

Հնար չկար: Սովորեցի աղմուկներին: Բայց ուսումնարանում իմացան և ձայնը հասաւ Խորէն Ստեփանէին:

— Այժմ էլ գինետան, ինչպէս կարելի է աշակերտը գինետան ասրէ.— գոռաց նա:

— Մի քանի օր է մնացել, հայրիկ, խնդրեմ թող տաք. . .

Նա գուցէ իմ խնդիրը չընդունէր և հարց դնէր՝ կամ գինետունը թողնելու կամ դպրոցը,

եթէ իր օրերը ևս համրած չլինէին զպրոցի տես-
չութիւնից հրաժարելու:

V

— Ապրիս տղաս, գիւղ գնալուց ընկերներիդ
զրգուիք, որ գան ուսումնարան մտնեն. . . Աեր
գիւղերը շատ խաւար են, ողորմելի գրութեան
մէջ: Այս մեր Տէր-Ավշառին ասացի մի երկու վար-
ժապետ գտիր՝ ուղարկենք գիւղը, գնան զպրոց
բաց անեն, գաս տան: Գնաց, որտեղ մի կտոր
ընկած խոջա կայ՝ վերցրեց բերաւ. տգէտ, ան-
նւս... ո՛չ կարգալ գիտեն, ո՛չ գրել, աշխարհը աշխար
են կարգում, Կողոյշ Կորոյ, մի բան էլ երեք հետ
գիր կապում. իսկ գրելը—Աստուած փրկէ ազատէ,
ոչ յի ու հօի տեղն են իմանում, ոչ պէի ու բէի,
ո՛չ էլ կէի ու գիմի:

Այսպէս ասաց ինձ Սարգիս եպիսկոպոս Ջա-
լալեանցը մի օր քննութեան ժամանակ, որ եկել
էր մեր հայերէնի դասին ներկայ լինելու. . .

Ամառը գիւղում հայրս չէր կշտանում ամեն
երեկոյ ինձ երգել տալուց իմ սովորած երգերը
«Բամբ որոտան», «Հապա քաջազունք», «Մայր
Արաքսի» և այլն և այլն, որոնք մեր գիւղի սա-
րերն էին աղմկում և գիւղացոց նախանձը գլր-
գռում:

Նա փառաւորում էր և կարծես ուզում էր
զբանով ցոյց տալ գիւղացոց՝ մանաւանդ իր եղ-
բայրներին, թէ որքան սիրուն բան է ուսումը:

Սեպտեմբերին ես մի նոր տան էի քաղա-

քում: Հայրս ինձ հետ քաղաք բերաւ ուսումնա-
րան տալու նաև ինձանից փոքր եղբօրս՝ Խաչա-
տուրին, իսկ քեռիս միացաւ հօրս գաղափարին,
ուղարկելով մեզ հետ իր որդի Պանիէլին, որը մի
շնորհալի գիւղական ուսուցիչ գործաւ ապագայում:

Մանուկ հասակի դառն փորձերն ինձ վար-
պետ էին դարձրել և ես համ կերակուր էի պատ-
րաստում, համ տուն պահում: Սովորըրել էի
նաև Խաչատուրին ու Պանիէլին, որոնք ինձ օգ-
նում էին տան գործում և ապրում էինք առանց
զգալի զժւարութեան և ժամանակին հասնում մեր
դասերին, մեր ուսումին:

Այդ տարւանից, սակայն, չկալին դպրոցում ո՛չ
Խորէն վարդապետ Ստեփանէն, որ իր ուսերէն
լեզւի գիտութեամբ ու դասատուութեամբ աշխարհ
էր հիացնում, ո՛չ էլ լալտնի հայկաբան Մաղաքիա
Պլուզեանը, որ իր ոգեշունչ եղիշէով հայրենասի-
րութեան կրակ էր վառում մեր սրտերում:

Մի բան միայն ուրախալի էր, որ մեր թւին
տարէցտարի աւելանում էին գիւղական նոր աշա-
կերտներ և մեր թեմական դպրոցը դառնում էր
դպրոց համայն թեմի հայութեան համար: Իսկ
քաղաքացի աշակերտները մեզ այլ ևս չուշի,
որնոր խօսքերով չէին վիրաւորում, որովհետև
գիւղացի տղաներն առհասարակ շնորհալի էին,
քան քաղաքացի և վերջիններս նրանցից աւելի
շատ բան էին սովորում. . .

Միսսւր

Յուշեր Ղուշու Թեմական դպրանոցի մասին.

(1885 — 1894)

Կուսանաց Անապատի լիակատար գասընթացը՝ Սաղմոսն ու ժամագիրքը երբ վերջացրի, մայրս մտցրեց ինձ «Հոգևորական շկօլը» 1885 թ., ուր պիտի սովորէի ձրի: Աշակերտների ահագին բազմութիւնը զարմանքիս առաջին առարկան եղաւ. որքան շատ էին: Որքան լիշուժ եմ բոլոր նախակրթարաններն ու առաջին գասարանը զուգընթացներ ունէին: Թեմական Առաջնորդին յատկացրուած բնակարանի սենեակներից երկուսն էլ գասարան էին դարձրել վերին չարկում: Եւ որովհետեւ Ե. և Զ. գասարաններ դեռ ևս չկային, շէնքը բաւականութիւն էր տալիս:

Հին, խարխուլ շինութիւն էր «Հոգևորական շկօլը», որ մի քանի տարին մի անգամ էր նորոգութեան ենթարկւում: Սւաղները թափթփուած, պատերը աններկ, յատակները երբէք ներկի երես չտեսած ու մաշուած: Թէ որքան անյարմար էր

այդ շէնքը դպրոցի համար, այդ ակնյայտնի եղաւ, երբ տարիներ մեր աւարտելուց չետոյ դպրոցը նոր շէնքի մէջ տեղափոխուեցաւ: Երկու կարճ միջանցք ունէր վերին և ներքին լարկերում. որոնց վրայ վեց դասարան էր բացուած, իսկ մնացած դասարանները դրանց միջով միայն կարելի էր մտնել: Եւ ահա զանգից չետոյ ներս գալուց կամ դուրս գնալուց թէ դասարաններում և թէ սանդուղքների վրայ ահագին իրարանցում էր առաջ գալիս, որը 10—15 րոպէ էր տևում: Առաջին դասերին միջանցքների վրայ բացուող դասարանների դասերը միշտ խանգարւում էին ուշացած աշակերտների և ուսուցիչների պատճառով: Շատ ուսուցիչներ արգելում էին ուշացածներին ներս մտնել:

Աշակերտները որոշ տարազ չունէին: Նստարանների վրայ նստած կտեսնէիք, թէ չուխաւոր, թէ արխալուղաւոր, թէ բլուզաւոր բոլոր զոյներով, փափախաւոր ու կարտուղաւոր, քոշաւոր ու չաքմաւոր, տրխաւոր ու չուստաւոր: Մակար վարդապետին (չետոյ եպիսկոպոս), ժամանակի ծերունի կրօնուսույցին, այդ հանգամանքը մեծ չարմարութիւն էր տալիս աշակերտներին կարգի հրաւիրելու կամ դաս հարցնելու, որովհետև տղանունները չգիտէր, կամ այնպէս աւելի չարմար էր.

— Էյ, սև չուխաւոր տղայ, ուղիղ նստիր.

Կամ թէ՛

— Էյ, կարծիր արխալուզաւոր տղայ, դասդ պատմիր:

Հետաքրքրական էին այդ խալտարդէտ մանուկները տօն կամ կիւրակի օրերին խմբով եկեղեցի գնալիս:

Քօշերի երկաթէ պալտերը անդադար հարուածներ էին տեղում փողոցների անձրևից լլկուած սալալատակին և հազար ու մի ձայներով ներդաշնակում աշակերտների դանդաղ և անկանոն ընթացքի հետ:

Լաւ չեմ լիշում այդ ժամանակուայ ուսուցչական կազմը, գիտեմ միայն, որ շատ շատերը տեղացիներ էին՝ ճեմարանականներ, դպրոցաւարաններ, ներսիսեանաւարտներ, վերջիններս մի տեսակ միջին տեղ էին բռնում ճեմարանականների և միւս դպրոցաւարտների մէջ: Թերևս բացի տեսչից, Ջ. Իշխանեանից, բարձր ուսման տէր ոչ ոք չկար: Առանձնապէս լաւ տպաւորութիւն է մնացել մտքումս Գարրիէլ վարժապետ Աուլիքեխալտեանի մասին, որ իմ հայերէնի և թուրքերէնի ուսուցիչն էր: Երկրորդ բաժանմունքում այնպէս պարզ բացատրեց նա մեզ է-ի կանոնը, որ մենք հեշտութեամբ հասկացանք, որ երբ է հնչիւնը բառի փոփոխելիս /ի-ի է փոխում, է է գրւում: Թուրքերէնի մասին այնպէս աշխույժ էր աւանդում (այն ժամանակ ջահել էր), մանաւանդ մտքում հաշուելու գործողութիւնը: Այդ

էր պատճառը, որ երբ նրան փոխադրում էին օրհորդաց դպրոց (այդ յաճախ էր պատահում երեկ տեսուչների կամ հոգաբարձութեան քմահաճոյքով) նա մնում էր էլի մեր լաւ բարեկամը և մենք միշտ ողջունում էինք իրար և ինքը ժպտում էր: Միշտ թարմ կմնայ մեր լիշողութեան մէջ նաև Սամուէլ Գիւլգաղեան, գեղազրութեան ուսուցիչը, որ չեւոյ նաև Ֆրանսերէնի դասատու եղաւ բարձր դասարաններում: Համեստ էր նա, թոյլ բնաւորութեամբ, նուազ, բայց և յարգանք ներշնչող: Նա այնպէս խնամքով օրինակներ էր գրում տախտակի վրայ և իւրաքանչիւր օրինակ մի սիրուն, պատկերաւոր խրատ էր ներկայացնում, ըստ երևոյթին իւր կազմած: Չեմ կարող չլիշել նրա «Բուխարու» պատմութիւնը: Ե. դասարանումն էինք: Ֆրանսերէնի մի կանոն էր բացատրում մեր ընկերներից մէկին: Սա իբրև թէ հասկանում էր, բայց կրկնելիս այնպիսի մի բացատրութիւն էր տալիս, որ ոլորապտոյտ ճանապարհներով աւելի ևս հեռուն էր գնում: Վերջապէս այդ սառն ու խոհուն մարդը բարկացաւ և այդ բարկութիւնը այսպէս արտայայտեց. «Այ տղայ, ես քեզ դուռը ցոյց եմ տալիս, որ ազատ ելնես, իսկ դու բուխարու ծակն ես փնտռում, որ դուրս գաս»: Այդ արտայայտանութիւր մենք երբէք չէինք մոռանում: Այնուհետև չեմ կարող մոռանալ Գրիգոր Բաղրեանին և Յակովբ ճաղարբէկեանին: Երկուսն էլ

բարեխիղճ ու սրամիտ: Առաջինը ամիսների օրերի թիւը մեր մտքում տպաւորելու համար այնպիսի մի միջոց հնարեց, որ մինչև այժմ էլ չեմ մոռանում և յաճախ նրան եմ դիմում: «Ապ-յուն-սեպ-հոկ», ահա ինչ պէտք է ասել, երբ ուզում ենք իմանալ, թէ որ ամիսը քանի օր ունի: Յիշուած չորս վանկանոց բառը ցոյց է տալիս 30 օր ունեցող ամիսների առաջին վանկերը: Մնացածը բացի փետրուարից 31 օր ունեն:

Այսպէս, երբեմն մի սրամիտ բացատրութիւն աւելի մեծ նշանակութիւն է ունենում, քան մի քանի մանկավարժական կանոններ:

Առանձին հաճութեամբ եմ լիշում մեր դասարանական առաջին զբօսանքը: Կատիարակ Զանումեանը տարաւ մեզ քաղաքից դուրս գարնանային մի սիրուն օր: Ամեն մէկս անից ուտելու համար բան էր վերցրել: Իջանք «Շոշուան» աղբիւրի գլխին: Իւրաքանչիւրը, միասին խմբուած, իւր բերածն էր ուտում: Մեծ աշակերտները հիւրասիրում էին ուսուցչին: Մէկը զինի էլ էր բերել, իսկ բաժակ ծառայում էր ձուլի կճեպը: Ուսուցիչը հօկում էր, որ բոլորն էլ մի բան ուտեն և շատերին իր մօտն էր կանչում, երբ նկատում էր որ ուտելու բան չունին: Խմբակցական կեանքի առաջին օրինակն էր, որ տեսնում էի ես և ապրում և սրբան լաւ էր: Ուտելուց յետոյ աւելի ևս ազատ էինք թուչկոտում: Յաճախ պէտք

է զբօսանքներ կազմակերպել խելացի ծրագրով և չսպասել, մինչև որ աշակերտներն իրենք պահանջ դնեն և ինքնազուլս զբօսանքի գնան, ինչպէս սկանառես եմ եղել, երբ լեռագայ ժամանակներում ուսուցիչ էի նսն գալրոցում:

Երկու տարուց լեռոյ, երբ ես Ա. դատարանումն էի, տեսուչն արդէն Ջ. Խիսանեանը չէր, այլ Մովսէս Սամուէլեան, (այժմ քահանայ Ռուսաստանի քաղաքներից մէկում), ինչպէս ասում էին բարձրագոյն ուսման տէր: Նա մտայլագէմ, բայց խոհուն ու ծանրաբարոյ մարդ էր: Ընչպէս երևում էր, առաջին իսկ հայեացքից նկատել էր, որ աշակերտների բարքերը իրենց ծննդավայրի բնութեան պէս լեռ-քար է, ուստի հէնց սկզբից ձեռք գարկեց բարոյական ազդեցութեան ու խիստ կարգապահութեան: Սմեն կիւրակի և տօն օրերին աշակերտները եկեղեցի պիտի գնային խմբովին գալրոցից: Քաղաքի չորս եկեղեցիներում շաբաթ երեկոները և կիւրակի ու տօն օրերը երգեցիկ խմբերը պիտի երգէին: Երգեցիկ խմբի մէջ ընկնել, նշանակում էր դժբախտանալ: Տէր Քարեգինը՝ երգեցողութեան ուսուցիչը, շաբաթական 2, 3 փորձերի էր կանչում ճաշերից լեռոյ, շատերը տուն չէին գնում, լաւ իմանալով, որ 1 ժամից լեռոյնորից պիտի վերագառնան: Տեսուչն էլ մի կողմից էր նեղում այդ խեղճերին, ստիպելով, որ եկեղեցի գնալուց առաջ իւր բարոյական զրոյցներն

էլ լսեն: Այդ զրոյցներին ներկայ էին լինում բոլոր աշակերտներն ու ուսուցիչները: Այդ բարոյական խրատների ու զրոյցների համար «Նսր-Պար» թերթը նրան մի թերթօնի մէջ հեգնաբար «աշխարհի վարդապետ» (ըշխարի վըրդապետ) էր անուանել: Այնուամենայնիւ նա իւր զրոյցները մինչև վերջը տարաւ, իսկ թէ ինչ հետեւանք ունեցաւ, չեմ կարող ասել: Կարգապահութիւնը խիստ էր, թէև նա աւելի օրինակների միջոցով էր աշխատում ազդել: Նրա օրով մտաւ զօյգ-զօյգ կանգնած դասարան մտնելու և ելնելու կարգը: Կարգի նշանակութիւնը լաւ հասկացնելու համար, լիշում եմ, նա բերաւ հետեւեալ օրինակը՝ թատրոնում հրդեհ է ընկնում, բոլորն անկարգ դէպի գուռն են վազում և այնպէս դէմ առնում, որ անհնարին է լինում դուռը բանալ և բոլորն օլլուում են: Ել այնուհետև ո՞վ անկարգ գուռս ու ներս կանէր. . . Կարգապահութիւնը խանգարելու համար էր, թէ մի այլ լուրջ պատճառով նա մի աշակերտ արձակեց: Որքան սառն ու դաժան էր նա այդ րոպէին. հաւաքուել էին զահլիճ աշակերտներն ու ուսուցիչները. տեսուչը խօսեց. «Ձեր ընկերներից մէկը այնպիսի մի գործ է կատարել, որի համար նրան այլ ևս այստեղ պահել չի կարելի: Նա այսօր արձակուում է և նրա պէս կարձակեն նըրանք ևս, ովքեր չեն ճանաչիլ զպրոցի կարգ ու կանոնը: Վէ, սւրեմն, առ զըքերդ և զնա», գար-

ձու նա մի աշակերտի (ազգանունը չեմ տալիս) և շեշտակի նայեց նրա դէմքին: Աշակերտը անցաւ հարեան սենեակը, առաւ դրքերն ու քօշերը և դուրս գնաց, մինչ միւսները լուռ ու խորհրդաւոր կերպով հետեւում էին: Այդ տրձակուածն այժմ Աարանգայի գիւղերից մէկում քահանայ է: Թերևս կարծողներ լինեն, թէ Սամուէլեան կղերամիտ մէկն է եղել. չեմ կարծում, որովհետև նրա օրով լաւ հիմքերի վրայ են գրւում բնական զիտութիւնների դասերը: Ինքը տեսուչն էր դասատուն, աւանդում էր մեզ հանքարանութիւն և ամեն ինչ ցոյց էր տալիս փորձերով:

Սամուէլեանին յաջորդում են Չ—թէ երեք այլ տեսուչներ (կրկին Ջ. Եշխանեան, Ե. Մադատեան), թեմական Առաջնորդ է գալիս Կարեայ. Այվազեան, որի ջանքերով բացւում են Ե. և Ջ. դասարաններ, մինչև որ տեսուչ է հրաւիրւում Լևսն Սարգսեան, երբ ես Ե. դասարանումն էի: Սրա օրով աւելանում է բարձրագոյն ուսման տէր ուսուցիչների թիւը (Ռուսաց լեզուի, մասթեմատիկայի, բնագիտութեան, բնդհանուր պատմութեան): Կալին և ճեմարանաւարտներ, իսկ զպրոցաւարտ միայն մէկն էր, զպրոցաւարտ էին նաև վերակացուները: Կրօնուսուցչը նոյն Աղէքսանդր քահանայ Բաղդասարեանն էր (Մակար վարդապետից լետով), որ սիրում էր զրքերի ահագին կոյտերով դասարան դալ, բայց աշակերտին ոչինչ

չտալ, այլ բաւականանալ դասի կէսը կարգացնել տալով, իսկ մնացած կէսը անթօլլատրելի անեկդոտներ պատմելով, յաւակնութիւն ունենալով հանդերձ, թէ դրանով աւելի մեծ արդիւնք է տալիս: Երբեմն թօլլ էր տալիս մեզ կամաց վիճարանել իրար հետ, ինքը չէր մասնակցում, այլ մի բան ծամում էր (միշտ): Մի օր ընկերներիցս մէկը՝ հիւրասիրեց նրան դասարանում չամիչով: Ես այդպիսի բաները գեմոկրատիզմ էր համարում: Ասում էին, որ Սարգսեան գիտէ այդ բոլորը և ոչինչ չի անում, որովհետեւ կրօնի դասերի վրայ առանձին ուշադրութիւն չի ուզում դարձնել: Կրա փոխարէն մի օր մենք զարմանքով լսեցինք, որ մեր յարգելի ուսուցչի չնեւրից մէկը՝ Յակովբ ձաղարբէկեան արձակուել է: Ես պաշտօն ստացաւ Մարիամեան օրիորդաց դպրոցում, ուր էր նաև Գարրիէլ վարժապետը, երևի դարձեալ արձակուած, չեմ յիշում ում օրով: Մենք սրբան սիրում էինք ձաղարբէկեանին, այդ խրոխտ, սիրուն արտասանող, իմացածը պարզ ու որոշ աւանդող ուսուցչին: Մեզ հետ անցել էր Հայոց պատմութիւն, ընդհանուր աշխարհագրութիւն, բանահիստութեան տեսութիւն, վերջինս իւր կազմածն էր, որ յետոյ առանձին գրքով հրատարակեց:

Լևոն Սարգսեան շատ աշխատեց դպրոցի վարկը բարձրացնել: Ամենից առաջ նա արտաքինի վրայ ուշադրութիւն դարձրեց և ընդհանուր տա-

րազը պարտաւորեցուցիչ դարձրեց և տոկուն կերպով հետևում էր սահմանուած կարգը-իրագործել տալու: Քանի քանի աշակերտների տուն էր ուղարկում և 2—3 օրից լետոյ նրանք գալիս էին տարագով: Փողովուրդն իմացաւ, որ իրենց ցանկացած անկամ մարդու հետ չեն գործ ունենալու:

Արտաքինի հետ զուգընթացաբար նա ուշադրութիւն էր դարձնում և ներքինի վրայ: Գրագարանը կարգի բերուեցաւ և հարստացաւ (ժամհարեան պահարան), ֆիզիքական գործիքներ ստացուեցան և այդպիսով ֆիզիքական կարիների հիմք դրուեցաւ, (որ գժբախտաբար մինչև այժմ էլ նոյնն է մնացել, ոչ մի բան չի աւելացել, մնացածներն էլ փչացել են): Շարագրութիւնները պարտաւորեցուցիչ դարձան, աշակերտներն սկսեցին հետաքրքրուել, կարգալ ու գրել: Առջին գրական առաւօտը, որ եղաւ Խանգամիրեանի թատրոնում, մի լալթանակ էր Սարգսեանի ժամանակուայ դպրանոցի համար. երգում էր Ս. Գէմուրեանի կազմած քառաձայն խումբը: Տարուայ վերջում բարձր դասարանցիներին լատուկ նիւթեր էին դրում մշակելու, որոնք և կարգացում էին լատուկ նիւտերում և քննում աշակերտների կողմից ուսուցչական խմբի ներկայութեամբ: Այս բոլորը բարձրացնում էր աշակերտների ինքնագորգացման սգին: Սկսել էին պարբերաբար լոյս տեսնել աշակերտական երկու շաբաթաթերթ «Առլս» և «Բողբոջ»:

Կամաց կամաց Սարգսեանը բողոքողի գեր էր լանձն առնուած: Մեր դասարանը շէնքի նեղուաց-քութեան պատճառով մի միջանցքի մէջ էր տեղաւորուել (մի փոքրիկ սենեակ երկու դասարանների արանքում): Մի օր գասի ժամանակ նաներս մտաւ սրբազանի հետ և ցոյց տալով դասարանը, ասաց խրոխտաբար.

— Ահա ձեզ. սա խօ դասարան չէ, այլ միջանցք է, որ մենք դասարան ենք դարձրել: Բայց և այնպէս մենք այդ միջանցքում էլ մնացինք մինչև որ աւարտեցինք: Մի գեղեցիկ օր էլ տեսանք, որ Առաջնորդարանի պարտէզի դռները բացուել են աշակերտների առաջ: Մինչև այդ սրբանք վանդակների արանքով էին միայն տեսնում, թէ ինչպէս Առաջնորդի ոչխարներն են այնտեղ գերանում, իսկ իրենք նեղ բակում ազատ խաղալ տեղամ չեն կարող: Այժմ արդէն աշակերտներն էին ցաակոտում և միւս տարին աշնանը նաև տանձ ու խնձոր անուշ անում:

Յաջորդ տարին յօրելեանների տարի էր: «Մշակը» տօնում էր իր քսանամեակը, իսկ «Նոր-Գարը»՝ տասնամեակը: Առաջինին թէ ուսուցիչներն էին հեռագրել և թէ աշակերտները, իսկ երկրորդին մի խումբ աշակերտներ: Եւ ահա տեսուչը կանչում է այդ խմբին և բացատրութիւն պահանջում.

— Զեզ ո՞վ թոյլ տուեց հեռագրել:

— Իսկ «Մշակին» ինչո՞ւ հեռագրեցին.

— Բայց այդ թերթը իր գրական խայտա-
ռակութեան յօրելեանն է տօնում, ի՛նչպէս կա-
րելի էր. . .

Գիտակցաբար, դիտմամբ էին հեռագրել ա-
շակերտները, թէ «Մշակի» օրինակով, յայտնի չէ,
այսքանը միայն պարզ է, որ այդ չարաբաստիկ
հեռագիրը պատճառ եղաւ, թէ աշակերտներն և
թէ ժողովուրդը բաժանվեցան երկու բանակի,
մէկը եպիսկոպոսի, միւսը տեսչի պլխաւորութեամբ:
Չեմ կարծում, որ երբ և իցէ որևէ աշակերտի
ցանկալի լինի ականատես կամ մասնակից լինել
իւր Alma Mater-ում այնպիսի տեսարանների, որ
այդ տարին և յաջորդ տարուալ աշնանը կատարուե-
ցին Շուշու խեղճ թեմական դպրանոցում, երբ
ես աւարտել էի և գնացել ձեմարան ականատես
լինելու մի աւելի ու սոսկալի դպրոցական խլրրա-
ման 1894 թ. աշնանը:

Ա. Գեանցեցեան

Բալախանի, 5 փետրուարի 1913 թ.

